

Хмельницький національний університет
Факультет міжнародних відносин та права
Кафедра міжнародної комунікації та політології

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
Проблеми формування української політичної культури в умовах
посттоталітарної трансформації суспільства.

Рівень вищої освіти Перший (бакалаврський)

Галузь знань 05 Соціальні та поведінкові науки

Спеціальність 052 Політологія

Освітня програма Політологія

Шифр ПОЛ-21-1

Виконав студент 4 курсу
група ПОЛ-21-1

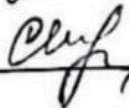
Анна ІВАНОВСЬКА

Керівник
д-р.психол.н.,проф.
кафедри міжнародної
комунікації та політології.

Олеся ПОСВІСТАК

Нормоконтролер.

Світлана КОЗАЧЕНКО

До захисту допускаю:
зав.кафедри міжнародної
комунікації та політології
канд.політ.наук, доц.

Ольга ЗАСЛАВСЬКА

16 серпня 2025 р.

Хмельницький 2025

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет Міжнародних відносин і права
 Кафедра Міжнародної комунікації та політології
 Рівень вищої освіти Перший (бакалаврський)
 Галузь знань 05 Соціальні та поведінкові науки
 Спеціальність 052 Політологія
 Освітня програма Освітньо-професійна програма Політологія

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри

Заславська О.О.

_____ 2025р.

ЗАВДАННЯ НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ Івановської Анни Віталіївни

Тема кваліфікаційної роботи: Проблеми формування української політичної культури в умовах посттоталітарної трансформації суспільства.

Керівник кваліфікаційної роботи: Д-р психол.н., проф. кафедри міжнародної комунікації та політології

Посвістак Олесья Анатоліївна

Затверджено наказом ректора університету від _____ 20__ р. № _____

2. Строк подання студентом роботи на кафедру _____ 20__ р.

3. Вихідні дані до роботи: теоритичні праці з політології, наукові дослідження проблем політичної культури та тоталітаризму, впливу радянської спадщини, зміни громадянської активності, динаміки політичних цінностей, впливу війни на політичну свідомість українців, соціологічні опитування.

4. Зміст пояснювальної записки Розкрити зміст та ключові характеристики поняття посттоталітаризм через аналіз наукових підходів та визначення його специфічних рис порівняно з тоталітаризмом та демократією. Визначити сутність політичної культури та виокремити її основні компоненти. Дослідити динаміку змін у політичних цінностях, ідеологічних орієнтаціях та зміни громадянської активності українського суспільства після розпаду СРСР. Проаналізувати вплив російсько-української війни на формування української політичної культури.

5. Дата видачі завдання _____

Керівник _____ Посвістак О.А.

Завдання прийняв|ла до виконання _____ Івановська А.В

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів (розділів) кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапу роботи	Примітка
1	Вибір теми дослідження. Визначення об'єкта і предмета дослідження, постановка мети і завдань.	До _____ 20__ р.	виконано
2	Визначення теоретико-методологічних засад дослідження. З'ясування актуальності проблеми.	До _____ 20__ р.	виконано
3	Оформлення вступу кваліфікаційної роботи.	До _____ 20__ р.	виконано
4	I розділ кваліфікаційної роботи.	До _____ 20__ р.	виконано
5	II розділ кваліфікаційної роботи.	До _____ 20__ р.	виконано
6	Загальні висновки.	До _____ 20__ р.	виконано
7	Оформлення кваліфікаційної роботи.	До _____ 20__ р.	виконано
8	Попередній захист кваліфікаційної роботи.	_____ червня 20__ р.	виконано
9	Захист кваліфікаційної роботи (відповідно графіку)	_____ червня 20__ р.	виконано

Студент

Керівник кваліфікаційної роботи

Івановська А.В.Посвістак О.А.

АНОТАЦІЯ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ РОБОТИ

Тема кваліфікаційної роботи: **Проблеми формування української політичної культури в умовах посттоталітарної трансформації суспільства.**

Студент Івановська Анна Віталіївна

Керівник Посвістак Олеся Анатоліївна

Кваліфікаційна робота включає 80 сторінок, 5 таблиць, перелік джерел посилення складає 31 найменування.

Ключові слова: тоталітаризм, посттоталітаризм, політична культура, громадянське суспільство, демократизація, політична свідомість, трансформація України, війна.

Об'єктом дослідження є політична культура України

Предметом дослідження є зміна політичної поведінки, політичних цінностей та переконань українців за умов трансформаційних суспільних змін.

За результатами дослідження розкрито зміст поняття «посттоталітаризм» як політичного режиму, що характеризується спадковістю інституційних і культурних ознак тоталітаризму. Систематизовано існуючі дефініції політичної культури та виокремлено її основні компоненти. Визначено та проаналізовано чинники, що впливають на сучасний стан політичної культури в Україні. Досліджено динаміку змін політичних цінностей, ідеологічних орієнтацій та рівня громадянської активності в Україні після розпаду СРСР. Визначено вплив російсько-української війни на формування політичної культури українського суспільства.

Одержані результати результати дослідження можуть бути використані для розробки програм політичної освіти, активізації громадянського суспільства, а також впровадження ефективних державних політик із формування демократичних цінностей у суспільстві.

Випускник _____ Івановська А.В

Дата подання кваліфікаційної роботи до захисту _____ 2025 р.

ANNOTATION OF QUALIFICATION WORK

Topic of qualification work: Problems of formation of Ukrainian political culture in conditions of post-totalitarian transformation of society.

Student Ivanovska Anna Vitaliivna

Head Posvistak Olesya Anatoliivna

Qualification work includes 80 pages, 5 tables, the list of the source of the link is 31 titles.

Keywords: totalitarianism, post-totalitarianism, political culture, civil society, democratization, political consciousness, transformation of Ukraine, war.

The object of research is the political culture of Ukraine

The subject of the study is the change of political behavior, political values and beliefs of Ukrainians under the conditions of transformational social changes.

The results of the study reveal the content of the concept of "post-totalitarianism" as a political regime characterized by the heredity of institutional and cultural characteristics of totalitarianism. Existing definitions of political culture are systematized and its main components are allocated. The factors influencing the current state of political culture in Ukraine are defined and analyzed. It studies dynamics of changes in political values, ideological orientations and level of civic activity in Ukraine after the collapse of the USSR. The influence of the Russian-Ukrainian war on the formation of the political culture of Ukrainian society is determined.

The obtained results of the study can be used for the development of political education programs, activation of civil society, as well as the introduction of effective state policies for the formation of democratic values in society.

Graduate _____ Ivanovska A.V.

Date of submission of qualification work for defense _____ 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСТТОТАЛІТАРИЗМУ ТА ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ.....	11
1.1.Поняття та сутність посттоталітаризму.....	11
1.2.Політична культура: визначення, структура та основні підходи до дослідження.....	18
Висновки до першого розділу.....	26
РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ПОСТТОТАЛІТАРИЗМУ.....	28
2.1.Спадщина тоталітарного минулого та її вплив на політичну свідомість українців.....	28
2.2.Зміни в політичних цінностях, ідеологіях та громадянській активності після розпаду СРСР.....	36
Висновки до другого розділу.....	45
РОЗДІЛ 3. ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (2014-2025рр.).....	47
Висновки до третього розділу.....	71
ВИСНОВКИ.....	73
ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ.....	76

ВСТУП

Формування політичної культури є одним із ключових факторів розвитку демократичного суспільства, адже саме політична культура визначає рівень участі громадян у прийнятті важливих державних рішень, ставлення до політичної влади, а також здатність суспільства адаптуватися до нових політичних викликів. В умовах посттоталітарного розвитку України ця проблема набуває особливої гостроти, адже тривалий період тоталітарного минулого сформував специфічні стереотипи мислення, поведінки та політичних орієнтацій, які стали серйозним бар'єром на шляху до розвитку демократичних інституцій.

Актуальність теми. Дослідження проблем формування української політичної культури в умовах посттоталітарної трансформації суспільства є вкрай важливим з огляду на суспільно-політичні реалії України. Процес демократизації політичного життя ускладнюється історичними та соціальними факторами, зокрема тривалою залежністю країни від авторитарних структур і впливів, що сформували пасивність громадянського суспільства та недовіру до державних інституцій. Перехід від тоталітарного режиму вимагає активного формування нових моделей мислення, поведінки та участі громадян в політичному житті. Вирішення цієї проблеми має значний вплив не лише на політичну стабільність і якість демократії, але і на загальний розвиток суспільства та його інтеграцію у світовий демократичний простір.

Стан розробки проблеми. Питання політичної культури в умовах посттоталітарних трансформацій висвітлювали як зарубіжні, так і вітчизняні дослідники. Роботи таких авторів, як Г. Алмонд [25] і С. Верба [25], заклали методологічну основу для аналізу політичної культури як сукупності цінностей і моделей політичної поведінки, притаманних суспільству. Проблеми посттоталітаризму традиційно розглядаються в контексті тоталітаризму, демократизації та процесу демократичного транзиту. Дослідження першого напряму представлені роботами таких відомих авторів, як Ф. фон Гаек,

К. Поппер, Г.Арендт, К. Фрідріх і Зб. Бжезинський, а також Р. Арон та М. Кертис. Вплив тоталітарного минулого на трансформаційні процеси в посткомуністичних державах знайшов своє відображення у працях Р. Свідельські, Є. Мачкува, А. Бермана, М. Воллера та І. Клямкіна, а також вітчизняних дослідників, зокрема А. Бутенка та Ю. Ігрицького. Демократичний транзит на пострадянському просторі детально вивчають О. Бабкіна, С. Вонсович, О. Куценко, Н.Латигіна, Ю.Мацієвський, М. Шаповаленко та інші. Українські науковці, зокрема Т. Журженко [4,5], досліджували особливості формування політичної культури у пострадянських країнах, зосереджуючи увагу на історичних чинниках і ролі громадянського суспільства; Шайгородський Ю. Ж. [16], [18] - розглядає волонтерство крізь призму його здатності мобілізувати громадянське суспільство, консолідувати соціальні групи навколо спільних цінностей та ідеалів, що, у свою чергу, сприяє формуванню нових моделей політичної участі. Автор акцентує увагу на тому, що волонтерський рух в Україні, особливо в умовах кризових соціально-політичних ситуацій (зокрема після 2014 року), виконує роль каталізатора демократизаційних процесів та формування активної політичної культури, орієнтованої на відповідальність, солідарність і служіння спільному благу.

Осердям політичної культури є мотиваційно-сміслова, нормативно-ціннісна система, якої дотримується більшість громадян і яка існує у вигляді поширених і загальноприйнятих поведінкових моделей, фундаментальних політичних цінностей та ідеалів. Розкрито ціннісні основи політичної культури українського суспільства. Доведено, що рівень політичної культури суспільства багато в чому визначається системою цінностей, які домінують у ньому. Саме тому одним із найважливіших принципів і водночас інструментів суспільних реформ є прийнятна для переважної більшості громадян консолідуюча ціннісна парадигма. А метою кожного політичного режиму є прагнення сформувати систему цінностей, на яку орієнтуватиметься широкий загал [23].

Показано, що злочинне, нічим не спровоковане російське воєнне

вторгнення в Україну у 2022 році не лише кардинально змінило життя людей, але й позначилося на структурі ціннісних орієнтацій українських громадян [24].

Значний внесок у тему внесли також закордонні науковці, зокрема Л. Даймонд [27], який аналізував проблематику демократизації в умовах перехідного періоду. У цій роботі застосовано інтердисциплінарний підхід, що враховує історичні, соціальні і політичні аспекти трансформації суспільства.

Об'єктом дослідження є політична культура України

Предметом дослідження є зміна політичної поведінки, політичних цінностей, переконань українців за умов трансформаційних суспільних змін.

Метою дослідження є виявлення та аналіз особливостей формування української політичної культури в умовах посттоталітарної трансформації суспільства.

Завдання дослідження:

- Розкрити зміст та ключові характеристики поняття «посттоталітаризм» через аналіз наукових підходів та визначення його специфічних рис порівняно з тоталітаризмом та демократією.
- Систематизувати існуючі дефініції політичної культури та виокремити її основні компоненти
- Визначити та проаналізувати чинники, що обумовлюють сучасний стан політичної культури України.
- Дослідити динаміку змін у політичних цінностях, ідеологічних орієнтаціях та рівні громадянської активності українського суспільства після розпаду СРСР.
- Визначити вплив російсько-української війни на формування української політичної культури.

Гіпотеза дослідження - формування демократичної політичної культури в Україні можливе за умови комплексного підходу, який охоплює політичну освіту, посилення ролі громадянського суспільства, впровадження прозорих політичних інститутів та запозичення успішного міжнародного досвіду.

Методи дослідження. У процесі дослідження використовується загальнологічні методи, а саме аналіз і синтез, дедукція та індукція, узагальнення і абстрагування. Також використано загальнонаукові (історичний, порівняльний) методи. Використано методи статистичного аналізу для вивчення громадської участі, рівня довіри до політичних інститутів та інших параметрів.

Практичне значення роботи. Результати дослідження можуть бути використані для розробки програм політичної освіти, активізації громадянського суспільства, а також впровадження ефективних державних політик із формування демократичних цінностей у суспільстві.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу ,трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, яке має 31 найменування, робота містить 80 сторінок ,5 таблиць.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПОСТТОТАЛІТАРИЗМУ ТА ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

1.1. Поняття та сутність посттоталітаризму

Посттоталітаризм як політичне явище став об'єктом численних наукових досліджень. Його теоретичне осмислення дозволяє визначити ключові риси та зрозуміти виклики, з якими стикаються суспільства, що перебувають у процесі трансформації. Згідно з визначенням Хуана Лінца, посттоталітаризм є «станом суспільства, що виникає після розпаду тоталітарного режиму, у якому існують залишки авторитарних практик, але спостерігається поступовий рух до демократичних інститутів» [4, с. 4-5].

Основними характеристиками посттоталітаризму є помірковане виконання репресивних функцій попередніх режимів, формальний плюралізм, а також збереження значного впливу бюрократичного апарату. В Україні, як і в інших пострадянських державах, цей процес супроводжується низкою проблем, зокрема недовірою до державних інституцій і слабкістю громадянського суспільства.

Рух до демократії має бути поетапним і поступовим, адже природа «масової людини» певною мірою інертна та консервативна. Устої її світогляду, звичок і традицій змінюються значно повільніше, ніж зовнішні умови життя. Унаслідок цього значні та швидкі трансформації можуть викликати опір, навіть якщо вони об'єктивно прогресивні. Часто спроби випередити рівень суспільної свідомості у реформах призводять до небажаних деструктивних процесів. Тому перехід від тоталітаризму до демократії не може бути раптовим; він вимагає своєрідного перехідного етапу, що базується на авторитарному управлінні. Це зумовлено сталістю еволюційних змін у суспільстві та рівнем зрілості

соціально-політичних чинників. Авторитарна модель влади дозволяє оперативно ухвалювати рішення, що відповідають викликам поточного моменту, особливо у часи глобальних загроз.

На відміну від демократії, яка є процедурною і часом громіздкою, авторитаризм часто виявляється дієвим механізмом для адаптації суспільства до нових умов. У сучасну епоху демократія переживає кризу, що зумовлюється втратою актуальності традиційних політичних інститутів, таких як партії чи державні органи. Їхнє занепокоєння викликане швидкими змінами у світі, де провідна роль дедалі частіше переходить до соціальних мереж, мас-медіа та нових ідей. Сьогодні стає очевидним, що вирішення важливих соціальних та політичних питань дедалі сильніше залежить від швидкості поширення інформації, здатності до миттєвої мобілізації та реакції суспільства. Усе це поступово змінює роль демократії, актуалізуючи необхідність перегляду механізмів управління, які мають бути достатньо гнучкими, щоб дати відповідь на виклики XXI століття.

Процес переходу суспільства від тоталітарного режиму до демократії формує складну структуру не лише на видимому, але й на ментальному рівні. Замість усвідомлення загальнолюдських цінностей, в українському суспільстві розвивалися навички виживання та пристосування. Люди вчилися «крутитися», а іноді навіть змушені були миритися з насильством, що часом призводило до стихійних повстань. Матеріальне споживання стало мірилом повсякденного життя, витіснивши ідеали, надії та моральні цінності. Значення праці, особливо виробничої, поступово витіснялося цінностями матеріального благополуччя. Традиційне недовірливе ставлення громадян до влади також посилювалося. У сучасному українському суспільстві актуальним залишається питання про майбутнє політичної системи, яка значною мірою є деструктивною та стагнуючою. Вона ніби перестала працювати в рамках глобального історичного контексту, втративши свою ціннісну базу, тоді як нова модель ще не сформувалася та не забезпечена основними культурними, етичними й духовними константами.

Сьогодні в суспільстві виникає конфлікт між вимогами демократичного устрою, який потребує активних громадян, і неготовністю значної частини населення обійняти цю роль. Відсутність достатнього рівня громадянської ініціативності піддає сумнівам здатність демократії ефективно функціонувати. Як зазначала Ганна Арендт, громадянські ініціативи мають надзвичайно важливе значення для демократичного суспільства в боротьбі проти тоталітаризму. Вона писала, що «інтелектуальна, духовна і художня ініціатива є настільки ж небезпечними для тоталітаризму, як і ініціатива кримінального натовпу, а їхня загроза ще більша, ніж від відкритої політичної опозиції» [23, с. 33].

Громадянська ініціативність не є лише засобом опору чи захисту прав; це, передусім, активне й добровільне зобов'язання людей бути конструктивними для вирішення важливих соціальних проблем. Вона починається із зацікавленості людини у політичних, соціальних та економічних процесах, що відбуваються на місцевому, національному чи глобальному рівні. Участь громадян у таких ініціативах допомагає формувати стійкий фундамент демократичного суспільства, орієнтованого на діалог, відповідальність та спільну працю задля благополуччя всіх.

Дотичним і вартим акцентування є явище політичної культури, за визначенням Г. Алмонда і С. Верби, є сукупністю орієнтацій, переконань і цінностей, що впливають на політичну поведінку громадян. У посттоталітарних суспільствах характер політичної культури насамперед визначається історичною спадщиною. Суспільства, довгий час підпорядковані авторитарному контролю, здебільшого демонструють пасивне ставлення до участі у політичному процесі.

За даними опитування Київського міжнародного інституту соціології (2022 рік), лише 38% громадян України активно беруть участь у виборах та інших формах політичної участі, тоді як у Польщі цей показник сягає 65%, а у Скандинавських країнах перевищує 80%. Ці відмінності пояснюються тривалим формуванням демократичної політичної культури у країнах Заходу у порівнянні

з посттоталітарними країнами.

Історичні, економічні та соціальні фактори визначають специфіку формування політичної культури в кожній країні. Наприклад, Чехія та Польща після падіння тоталітарних режимів значно зосереджувалися на побудові інститутів громадянського суспільства, що допомогло швидше інтегрувати демократичні цінності в політичну культуру населення. У цих країнах активно впроваджувалися освітні програми, спрямовані на виховання громадянського активізму, що, згідно зі звітом Freedom House (2023 рік), значно сприяло зростанню довіри до демократичних інститутів.

Для підвищення громадянської свідомості необхідно впроваджувати навчальні програми з основ демократії, інститутів громадянського суспільства та правової культури. Програми, подібні до польського проєкту «Громадянська освіта для всіх», можуть суттєво змінити ставлення громадян до політичного процесу.

Засоби масової інформації як інструмент формування політичної культури повинні виконувати роль просвітника, створюючи позитивний образ демократичних цінностей. Перехід від маніпулятивної пропаганди до незалежної журналістики сприятиме формуванню раціональної політичної поведінки.

Також Україна може запозичувати досвід таких країн, як Естонія та Литва, що успішно впровадили цифрові інструменти для прозорих виборів та громадянської участі.

Особливою віхою є залучення громадян до ухвалення рішень на локальному рівні. Даний процес створює умови для підвищення їхньої відповідальності за майбутнє власної громади та країни загалом.

Тому, посттоталітаризм і політична культура є взаємопов'язаними поняттями, що формують основу для розуміння процесів демократичної трансформації в Україні. Успішне формування демократичної політичної культури в умовах посттоталітарного суспільства вимагає комплексного підходу, який включає освітні реформи, зміцнення громадянського суспільства,

розвиток незалежних медіа та запозичення міжнародного досвіду. Лише за таких умов можливим стане подолання історичних і соціальних обмежень та побудова ефективного демократичного суспільства в Україні.

Загалом посттоталітаризм, як феномен, став об'єктом численних досліджень, спрямованих на аналіз перехідного рангу суспільств, що долають спадщину авторитарного правління. Одним із провідних дослідників посттоталітаризму був Хуан Лінц, який у своїй роботі "Totalitarian and Authoritarian Regimes" відзначив, що посттоталітаризм відзначається зростанням бюрократизації, обмеженням ідеологічного контролю та появою ознак громадянської активності [26, с.39]. Лінц зазначав, що "перехід від тоталітаризму супроводжується неоднорідними змінами, які іноді затримуються залишково-авторитарними тенденціями" [26, с.39].

Український дослідник Юрій Поліщук у своїх роботах, зокрема, статті "Соціокультурні трансформації в демократичних (посттоталітарних) суспільствах як об'єкт дослідження", аналізувала проблеми українського посттоталітаризму, наголошуючи, що радянська спадщина у свідомості громадян стала базисом для патерналістської політичної культури, яка не сприяє розвитку демократичних практик [3, с.62-63]. Поліщук підкреслював, що важливою особливістю посттоталітарного періоду є спроба гармонізувати традиційні уявлення зі зростаючими демократичними очікуваннями.

Ключовою характеристикою посттоталітарного суспільства є перехідність його структури, що включає як залишки старої системи, так і елементи, характерні для демократичного розвитку. Серед іншого, це виражається у низькій політичній участі, слабкій довірі до владних інститутів і нерозвиненому громадянському суспільстві.

Дуже цікавим є порівняння та колізійність поглядів на явище «посттоталітаризму». Українські дослідники в основному розглядають посттоталітаризм через призму впливу тоталітарної радянської спадщини на сучасне суспільство. Більшість дослідників визначають основними характеристиками посттоталітаризму в Україні інерційність у політичній

свідомості, низьку довіру до владних інститутів та слабкість громадянської активності. Даний феномен має пряму кореляцію з негативним спадком радянської епохи, коли індивідуальність була підкорена колективізму, а будь-яка ідеологічна різноманітність суворо придушувалась [11, с. 51- 52].

Фактологічне підтвердження цього можна знайти у дослідженні Київського міжнародного інституту соціології, відповідно до якого у 2021 році лише 10% українців відчували довіру до політичних партій і близько 60% опитаних висловлювали помірну або сильну недовіру до державних інституцій. Ці цифри ілюструють тривалу кризу взаємодії між громадянами та владою, що є характерною рисою посттоталітарного періоду.

У європейській науковій традиції посттоталітаризм також трактують як перехідний період, але з акцентом на модернізаційні процеси та євроінтеграцію як інструмент подолання наслідків тоталітарного режиму.

Хуан Лінц, автор концепції посттоталітарних режимів, виділяв специфічну особливість цього явища в європейських країнах, зазначаючи, що "посттоталітаризм виникає тоді, коли тоталітарні руїни поступаються місцем обмеженим демократичним реформам, які базуються на бюрократичній спадщині" [26, с.44]. За його словами, це явище характерне для країн Центральної та Східної Європи, таких як Польща, Чехія чи Угорщина, де процес демократизації супроводжується пошуком балансу між старою владною структурою та новими елементами демократії.

Габріель Алмонд, один із засновників теорії політичної культури, зазначав у своїх дослідженнях, що "ефективний вихід із посттоталітарного стану залежить від здатності суспільства створити нові моделі політичної участі, які замінять структуровану ідеологічну домінантність попереднього режиму" [25, с.44]. Ці моделі повинні базуватися на багатопартійності, незалежності громадянського суспільства та відкритості засобів масової комунікації.

Порівнюючи досвід Європи та України у подоланні посттоталітарної спадщини, варто зауважити, що європейські країни значно швидше здійснювали інституційні реформи, спрямовані на модернізацію системи управління. До

прикладу, у Польщі на початку 1990-х років приблизно 70% державних підприємств були приватизовані, що сприяло формуванню ринкової економіки та зменшенню бюрократичного впливу пострадянської номенклатури. Водночас, в Україні на той самий період припадає лише повільний процес ринкових реформ, що підкреслює відставання країни у цьому аспекті.

У посттоталітарному суспільстві процес демократизації ускладнюється глибоко вкоріненими наслідками авторитарного минулого. Це включає інерційність мислення громадян, відсутність інститутів громадянського суспільства та слабкість демократичних традицій.

Українські і західні вчені сходяться на думці, що посттоталітаризм є перехідним періодом, але акцентують різні аспекти. Якщо західні дослідники роблять наголос на економічному підґрунті змін та необхідності розбудови громадянського суспільства, то вітчизняні аналітики більше зосереджуються на психологічному та культурному аспектах трансформації, підкреслюючи важливість зміни свідомості громадян [24, с. 121]. Тому українські дослідники більше зосереджені на аналізі соціокультурного впливу радянської спадщини, тоді як європейські вчені акцентують увагу на інституційних реформах і демократичній модернізації.

Одна з основних проблем, на яку звертають увагу вчені, полягає у збереженні залишків тоталітарної системи у нових умовах. Наприклад, Віктор Полохало аналізує феномен "неототалітарних трансформацій" у пострадянських країнах, під яким розуміє авторитарні тенденції, що повертаються у новій формі. Це включає корупцію, маніпуляцію масовою свідомістю та нехтування демократичними принципами.

У Європі найбільш яскравими прикладами посттоталітарних трансформацій є країни Центральної та Східної Європи, які успішно перейшли до демократичних систем, хоча й з різним рівнем успішності.

Польща демонструє відносно швидкий перехід, завдяки проведенню круглих столів із представниками комуністичної еліти, активному громадянському суспільству та зовнішній підтримці ЄС.

росія, навпаки, ілюструє рецидиви авторитаризму через концентрацію влади в руках одного лідера, брак прозорих механізмів управління та придушення опозиції.

Україна, перебуваючи на перетині впливів Сходу та Заходу, досі переживає пошуки балансу між демократичним розвитком і залишками соціалістичної спадщини. Події Помаранчевої революції та Революції гідності прикладаються до боротьби за завершення посттоталітарного процесу.

Посттоталітаризм є складним і багатоаспектним явищем. Його вивчення допомагає зрозуміти, чому одні країни стрімко крокують до демократії, тоді як інші повертаються назад до авторитаризму. Україна, маючи унікальний досвід подолання радянської спадщини, стає важливим прикладом для аналізу і порівняння з іншими посттоталітарними державами.

Ефективне перетворення посттоталітарного суспільства стає можливим лише за умови поєднання політичних трансформацій із всебічними культурними зрушеннями, що мають на меті подолання стійких форм авторитарної свідомості. Це твердження є важливим для розуміння сучасних трансформацій в Україні, яка, попри довгий перехідний період, зберігає потенціал для подолання посттоталітарного впливу.

1.2. Політична культура: визначення, структура та основні підходи до дослідження

Поняття політичної культури є одним із ключових у сучасній політології. Воно охоплює сукупність політичних знань, цінностей, орієнтацій та моделей поведінки, які визначають ставлення суспільства до політичної системи й участі в ній. Вперше термін "політична культура" зробив популярним Габріель Алмонд, який разом із Сідні Вербою у праці "The Civic Culture" зазначав, що політична культура «є суб'єктивним виміром політичної системи» [3, с.62-63], який пов'язує індивіда з владними структурами. За їхньою думкою, політична культура складається з трьох основних компонентів – когнітивного, афективного та оцінювального, які визначають обсяг політичних знань, емоції щодо політичних процесів і здатність оцінювання цих процесів.

Українські вчені також значно розширили це поняття, враховуючи реалії пострадянського простору. Переважна кількість науковців окреслюють політичну культуру як історично сформовану сукупність установок, моделей політичної поведінки громадян і спільнот, які взаємодіють із політичною системою.

Політична культура, як динамічний феномен, має складну структуру. Основні її компоненти можна класифікувати наступним чином:

- Когнітивний компонент включає сукупність знань про політичну систему, закони, інститути та політичні процеси. Наприклад, рівень когнітивної політичної культури в демократичних країнах вищий, ніж у суспільствах з

авторитарними режимами.

- Афективний компонент відображає емоційне ставлення до політичної системи, в Україні часто характеризується недовірою. Відповідно до досліджень фонду "Демократичні ініціативи", рівень довіри до Верховної Ради у 2022 році складав лише 13%, що ускладнює легітимізацію багатьох політичних рішень. В Україні цей компонент часто характеризується недовірою до державних інститутів, що є одним із наслідків тоталітарного минулого.

- Нормативно-поведінковий компонент визначає готовність громадян брати участь у політичному житті, слідувати демократичним нормам чи протистояти порушенням правопорядку. У країнах Західної Європи цей компонент гармонійно структурує політичну участь громадян, тоді як у пострадянських країнах існує великий розрив між очікуваннями громадян і їх діями.

Окрім цього, структура політичної культури включає субкультури, які виникають на основі етнічних, релігійних, територіальних чи інших факторів. Наприклад, у Західній Україні традиції громадянської участі і місцевого самоврядування історично міцніші, ніж на сході країни.

Теоретичне осмислення феномену політичної культури передбачає системний аналіз її структурних компонентів та функціональних характеристик. Політична культура являє собою багатовимірний конструкт, що складається з п'яти взаємопов'язаних елементів: ціннісно-нормативного, пізнавального, оціночного, настановного та поведінкового компонентів.

Ціннісно-нормативний елемент формує аксіологічне ядро політичної культури, включаючи систему політичних цінностей, норм, принципів та ідеалів, що детермінують мотиваційно-сміслові основи політичної активності. Пізнавальний компонент охоплює сукупність знань, уявлень та концептуальних схем щодо політичних феноменів і процесів. Оціночний елемент відображає здатність суб'єктів до аналітичного осмислення та критичної рефлексії політичних явищ. Наставний компонент характеризує емоційно-афективні та диспозиційні аспекти ставлення до політики, формуючи готовність до певних

форм політичної активності. Поведінковий елемент репрезентує практичні форми політичної діяльності та взаємодії.

Структурна організація політичної культури актуалізується на трьох рівнях: світоглядному, громадянському та власне політичному. Світоглядний рівень охоплює фундаментальні метафізичні уявлення про природу політичного, що формують концептуальну основу для інтерпретації політичних феноменів. Громадянський рівень відображає систему орієнтацій та настанов щодо громадянських прав, обов'язків та форм участі в суспільно-політичному житті. Власне політичний рівень характеризується специфічними знаннями, вміннями та практиками взаємодії з політичними інститутами та процесами.

Змістовне наповнення політичної культури конституюється системою взаємопов'язаних категорій: політичного світогляду, поглядів, норм, принципів, ідеалів та цінностей, що формують когнітивно-нормативну матрицю політичного сприйняття. Ці категорії детермінують характер політичних відносин, діяльності, почуттів, переконань та орієнтацій, створюючи цілісну систему політичного досвіду індивіда та колективу.

Функціональність політичної культури забезпечують чотири ключові компоненти: знання про політику та інтерес до неї (когнітивний аспект), вміння давати оцінку політичним явищам (аналітичний аспект), емоційний бік політичних поглядів (афективний аспект) та взірці політичної поведінки (праксеологічний аспект). Ця структура забезпечує комплексний характер політико-культурних феноменів.

У контексті практичного функціонування політичної культури доцільно виокремити два взаємопов'язані виміри: культуру політичної свідомості та культуру політичної поведінки. Культура політичної свідомості охоплює когнітивні, ціннісні та емоційні аспекти ставлення до політики, тоді як культура політичної поведінки відображає практичні форми політичної активності та взаємодії.

Концептуалізація політичної участі як фундаментального елементу політичної культури передбачає розуміння її як різнопланової діяльності

громадян, спрямованої на вплив на політичні процеси та рішення. Типологізація форм політичної участі здійснюється за критерієм безпосередності взаємодії з політичними інститутами: пряма форма характеризується безпосереднім залученням до політичних процесів (голосування, участь у мітингах, членство в партіях), тоді як опосередкована форма реалізується через інститути громадянського суспільства, медіа та інші канали впливу.

Політична діяльність, розглянута як характеристика активності політичних інститутів, являє собою цілеспрямовану систему дій, орієнтованих на формування, підтримання або трансформацію політичного порядку. Вона конституює динамічний аспект політичної системи, забезпечуючи її функціональність та адаптивність до змінних соціальних умов.

Дослідження політичної культури має багаторівневий характер і базується на різних наукових підходах. Найзагальнішими з них є історичний, соціологічний та психологічний.

Історичний підхід аналізує еволюцію політичної культури у зв'язку з соціально-економічними змінами. Наприклад, історики підкреслюють вплив імперського та радянського періодів на пасивність і авторитарні тенденції в українській політичній культурі.

Соціологічний підхід зосереджується на аналізі моделей політичної участі, використовуючи статистичні дані та соціологічні опитування. Анкетування, проведені в Україні, показують високий рівень політичного скептицизму і недовіри до політичних лідерів, що свідчить про застій у демократичних трансформаціях.

Психологічний підхід досліджує внутрішні установки громадян, їхні політичні орієнтації та поведінкові реакції. Один із основоположників цього підходу, А. Маслоу, вказував на важливість задоволення базових соціальних потреб для формування позитивної політичної поведінки.

У сучасній політології інтегративний підхід, що поєднує ці аспекти, стає дедалі популярнішим. В контексті України це дозволяє досліджувати не лише окремі компоненти політичної культури, але і їх взаємодію у складних умовах

трансформації суспільства.

Порівнюючи політичну культуру України з країнами Західної Європи, можна помітити значну різницю у рівні громадської активності, довіри до інституцій влади й сталості демократичних практик. Наприклад, у Швеції рівень участі молоді у виборах сягає понад 80%, тоді як в Україні цей показник у 2020 році складав лише 29%. Водночас, культура протесту в Україні більш виразна, що підтверджується такими подіями, як Помаранчева революція та Революція Гідності [22].

Науковці не завжди погоджуються щодо передумов і наслідків формування політичної культури. Так, Л. Даймонд вважає, що демократична культура може бути нав'язана через міжнародну співпрацю та обмін досвідом [27]. Однак інша кагорта українських дослідників, попереджають про механічне перенесення західних моделей без врахування українських реалій.

Вивчення політичної культури дає змогу виявити не лише причини низької демократичної активності у багатьох посттоталітарних країнах, але і шляхи для її покращення. В Україні політична культура формується під впливом історичних, соціальних і психологічних факторів, що зумовлює її складність і неоднорідність. Запозичення міжнародного досвіду, підвищення рівня політичної освіти і активізація громадянського суспільства можуть стати основою для побудови справді демократичного суспільства.

Досвід посткомуністичних змін свідчить, що початкові очікування як Заходу, так і країн, що звільнилися від комунізму, були надмірно високими й оптимістичними. Багато людей у цих країнах мали спрощене, а подекуди і оманливе розуміння західної підтримки. Побутувала надія на масштабну допомогу, подібну до «плану Маршалла», хоча сам цей план історично та контекстуально не міг бути застосовним до реалій посткомуністичних держав. Водночас західні країни недооцінили комплексність трансформативних процесів і вплив, який все ще мала стара номенклатурна система.

Особливо показовим був приклад ініціатив США в Польщі після 1989 року, а також допомоги іншим державам Центральної Європи. Ці програми

виходили з припущення, що перехідний період триватиме близько п'яти років. Однак реальність виявилася значно складнішою. Для держав Центральної Європи процес адаптації зайняв щонайменше десять років, а в деяких країнах він все ще триває через п'ятнадцять-двадцять років. Аналогічні помилки спостерігалися у західній інтерпретації намірів Горбачова, а згодом і дій Єльцина, коли їхні можливості і наміри були переоцінені.

Складність трансформацій полягає в тому, що цей процес не є лінійним і неперервним. Він розвивається через послідовність окремих етапів, швидкість і характер яких залежать від політичної та економічної спадщини кожної країни. Наприклад, фінальний період існування комуністичної системи значною мірою визначав стартові умови для реформування.

Перша фаза, яка розпочалася після краху комунізму, характеризується одночасними спробами створення демократичних інституцій і стабілізації економіки. На політичному рівні це передбачало встановлення демократії, що ініціювалася «згори». На економічному рівні головна увага приділялася стабілізації валюти і здійсненню перших ринкових реформ. Цей початковий етап був особливо складним через необхідність кардинальних змін у вкорінених структурах влади і економіки. Він вимагав рішучих і сміливих кроків, що супроводжувалися значним ризиком.

Успішне завершення першої фази створює умови для наступного етапу, що поєднує політичну стабілізацію з поглибленням економічних змін. На цьому етапі приймаються нові конституції, запроваджуються сучасні виборчі системи, активно відбувається реформування державних установ. Паралельно відбувається демонополізація економіки, розвиток приватного підприємництва і посилення ролі банківського сектору [12, с. 16].

Третя фаза є періодом стабільності і закріплення демократичних перетворень, яка супроводжується тривалим економічним зростанням. Тут формується демократична політична культура, громадяни дедалі більше інтегруються у нові суспільні ідеали, а приватна ініціатива стає основним драйвером економіки. Польща, Чехія та Угорщина – країни, котрим вдалося

проминути усі стадії, хоч і не цілком повно.

Розуміння різностороннього характеру трансформацій дає змогу оцінити, як спадщина попереднього устрою впливає на швидкість і ефективність переходу. Кожна фаза формує базис для наступної, однак конкретні умови та історичні передумови значною мірою визначають, наскільки успішним буде цей перехід. Уроки посткомуністичних змін залишаються актуальними у контексті інших суспільств, які прагнуть до демократії.

Аналіз політичних систем має багатогранний характер, що вимагає розгляду двох ключових підходів. У «вузькому» розумінні політична система охоплює сукупність політичних інститутів (партій, органів влади, громадських організацій і профспілок). У ширшій інтерпретації це комплекс взаємопов'язаних інституцій, норм, відносин і політичної свідомості. Для глибшого розуміння важливо враховувати обидва ці аспекти.

Досвід країн Центральної Європи демонструє, наскільки важливим є побудова відкритої системи суспільних відносин та адаптація політичної системи до демократичних реалій. Правове та суспільне визнання рівності інститутів політичної системи стало фундаментом їхнього демократичного розвитку. У країнах колишнього СРСР ситуація виділялася різким контрастом.

У процесі переходу від комуністичної системи, де влада належала домінантній партії, до демократичного устрою, країни СНД зіткнулися із завданням визначення ключового інституту нової політичної системи. Президента було обрано головним елементом, що забезпечував контроль над політичними трансформаціями. У більшості посткомуністичних країн, крім балтійських, посада президента набула домінуючого значення. Президент, який виступав нейтральною фігурою, незалежною від партійної системи, отримував змогу діяти автономно, нерідко користуючись ситуацією для ситуативних і суперечливих рішень.

Показовим є приклад Леоніда Кравчука, який, будучи противником демократичних рухів, став їхнім прихильником на посаді президента України. Подібна зміна політичної позиції спостерігалась і в Леоніда Кучми, який від

передвиборчих заяв про пріоритет проросійської стратегії перейшов до виконання радикальних економічних реформ західного зразка. Таким чином, інститут президентства став заміною комуністичної партійної влади, що допомогло легітимізувати нову еліту, хоча водночас створило підґрунтя для формування «псевдонової» політичної культури та в цілому політичного устрою.

Для закріплення нових політичних трансформацій ідеологічна підтримка стала важливим аспектом. У багатьох посткомуністичних країнах ключову роль у формуванні нової політичної свідомості надали церкви. Туркменістан є яскравим прикладом повного впровадження трансформацій відповідно до «псевдонової моделі». Конституція країни наділила президента майже абсолютною владою, дозволяючи йому контролювати законодавчі та місцеві органи. Так, Народна Рада, складена з обраного народом Меджлісу та другої частини, призначеної президентом, функціонує фактично під його контролем. Культ особи президента увінчався пам'ятниками Сапармурату Ніязову, які замінили скульптурні образи Леніна.

Схожа модель реалізується й у інших країнах Центральної Азії, таких як Казахстан. Президент Нурсултан Назарбаєв, зміцнюючи свою владу, розпустив парламент, а потім успішно ініціював продовження своїх президентських повноважень. Релігійні традиції та культурні особливості використано для легітимізації його правління.

У росії, незважаючи на демократичні ініціативи, влада президента залишилася сильною, а демократичні інститути часто підкорялися його вимогам. Парламент та Держдума фактично врівноважуються Радою Федерацій, яка діяла під контролем президента, дозволяючи йому провадити власну політику.

Відмінною є ситуація в Білорусі, де політична еліта довгий час дотримувалася ідей комуністичної моделі. Неможливість адаптуватися до нових умов та відсутність ефективної політичної стратегії змусили країну відновити зв'язки із росією, втративши можливість створити власну оновлену політичну

систему.

У деяких посткомуністичних країнах спостерігається прагнення імпортувати західні політичні моделі, такі як християнсько-демократична система або принципи класичного лібералізму. Однак цей підхід часто стикається з культурними та соціальними бар'єрами, що ускладнює його впровадження. Для багатьох країн колишнього СРСР така імплантація залишається радше спробою, ніж реальністю.

Формування політичних систем у посткомуністичному просторі – складний і багатогранний процес. Вибір ключових інститутів, зокрема інституту президентства, став важливим етапом у політичній трансформації. Проте нерівномірність змін і вплив історичних умов продовжують формувати унікальний шлях посткомуністичних країн у побудові їхніх політичних систем.

Висновки до першого розділу

У першому розділі здійснено теоретичне обґрунтування ключових понять, що лежать в основі аналізу політичної культури в умовах посттоталітарної трансформації. На основі опрацювання наукових підходів було встановлено, що посттоталітаризм виступає проміжним типом політичного режиму, в якому зберігаються інституційні, ментальні та соціальні рудименти тоталітарного минулого, що істотно впливають на політичну свідомість громадян і функціонування політичних інститутів. У підрозділі 1.1 проаналізовано еволюцію поняття посттоталітаризму, окреслено його характерні риси. Встановлено, що цей режим не є однозначно авторитарним або демократичним, а становить складну, суперечливу форму трансформації політичної системи, де з одного боку існують елементи лібералізації, а з іншого — зберігається інституційна інерція та авторитарні практики.

У підрозділі 1.2 досліджено сутність політичної культури як багатовимірного явища, що охоплює когнітивні, емоційні та поведінкові компоненти ставлення громадян до політики. Розглянуто основні етапи трансформації політичної культури на прикладі пострадянського простору, що

дозволяє допускати міждисциплінарний аналіз політичної культури в контексті посттоталітарної трансформації.

Таким чином, у результаті реалізації першого дослідницького завдання — вивчення теоретичних та історичних засад формування політичної культури в умовах посттоталітаризму — було з'ясовано, що політична культура є не лише відображенням суспільно-політичної реальності, а й одним із чинників її зміни. Вона формується під впливом історичної пам'яті, суспільних травм, структури влади та рівня громадянської участі, що особливо актуально в умовах посттоталітарного суспільства, такого як сучасна Україна.

РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ПОСТТОТАЛІТАРИЗМУ

2.1. Спадщина тоталітарного минулого та її вплив на політичну свідомість українців

Тоталітарне минуле України залишило глибокий відбиток на політичну свідомість її громадян, вплинувши як на індивідуальне сприйняття, так і на колективні уявлення про державність, владу та права людини. Радянська система укоренила централізований контроль, авторитаризм та ідеологічну однорідність як базові принципи політичної культури, які й досі мають вплив на суспільну свідомість. Ці залишкові елементи проявляються через недовіру до демократичних інституцій та схильність приймати ієрархічні й патерналістські моделі управління.

Одним із ключових аспектів подолання цієї тоталітарної спадщини є формування історичної пам'яті, особливо серед молодого покоління. О.Г. Шишко підкреслює, що «засвоєння уроків історичного минулого українського народу є невід'ємною гуманітарною складовою вищої освіти. Від цього залежить не лише якість вищої освіти у її гуманітарному вимірі, а й рівень суспільно-політичної свідомості громадян України» [16, с. 136–137]. Сприяючи більш глибокому розумінню історичних подій, українське суспільство може поступово замінювати застарілі моделі поведінки сучасними демократичними

установками.

Н.М. Барановська також акцентує увагу на ролі історичної та культурної спадщини у формуванні громадської свідомості. Вона зазначає, що «консолідаційний потенціал об'єктивної історичної пам'яті є вирішальним для розбудови національної ідентичності в умовах глобалізації» [1, с.38-39]. Такий підхід підкреслює необхідність подолання розривів у сприйнятті історії, які були успадковані від радянської ідеології, задля створення об'єднаної національної ідентичності.

За першим поглядом, можна було б виділити ключові моменти в історії сучасної України, такі як проголошення незалежності, Помаранчева революція 2004 року та Євромайдан 2013–2014 років. Однак, занурюючись у непросту історію останніх трьох десятиліть, варто зосередитись на чинниках, які зробили незалежність України можливою [12].

За дев'ять місяців до всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 року, коли майже 90% українців висловились за створення своєї держави, відбувся інший референдум. У березні 1991 року Радянський Союз запитав своїх громадян, чи погоджуються вони, аби союзна держава функціонувала у складі СРСР на основі суверенітетів. Цікаво, що тоді близько 80% голосували за збереження СРСР. Але щось радикально змінилося за наступні дев'ять місяців, коли українці масово підтримали незалежність. Це можна пояснити відкриттям так званого "геополітичного вікна можливостей" наприкінці 1991 року, що дозволило Україні звільнитися з "в'язниці народів" під назвою СРСР. Вирішальною стала також подія за тиждень після референдуму, коли в Біловезькій Пущі було підписано угоду, яка офіційно припинила існування Радянського Союзу.

Висока підтримка незалежності на референдумі стала можливою завдяки альянсу трьох ключових сил. Серед них – опозиційний Народний Рух на чолі з В'ячеславом Чорноволом, що виник за два роки до цього і нагадував польську "Солідарність"; комуністична номенклатура; а також шахтарський рух Донбасу. Саме на хвилі соціальних протестів у регіоні влада в Києві відчула легітимність

прийняття радикальних рішень, одне з яких дало змогу президенту Леоніду Кравчуку підписати Біловезьку угоду.

Важливу роль у зміцненні незалежності зіграв і листопад 2000 року, коли було знайдено тіло вбитого журналіста Георгія Гонгадзе. Його смерть викликала масові протести, які були передумовою для Помаранчевої революції 2004 року. Гонгадзе став символом боротьби із корупцією, і хоча подібні вбивства траплялися й у сусідніх країнах, таких як Росія, соціальний резонанс в Україні був значно потужнішим.

Не менш знаковою подією стало 26 травня 2014 року, коли українські військові та добровольчі батальйони зайняли оборону Донецького аеропорту. Це був переломний момент, коли українці вперше дали силову відсіч російським окупантам. Захист аеропорту, що нині пов'язаний із образом непереможних “Кіборгів”, став одним із символів сучасної української ідентичності.

Подальше формування української ідентичності міцно пов'язане із прийняттям ключових нормативних актів. Акт про проголошення незалежності 24 серпня 1991 року, закон про власність того ж року, який вперше закріпив право на приватну власність, – ці рішення заклали основу для європейського розвитку держави. У 1996 році ухвалення Конституції стало важливим компромісом між комуністично-олігархічною більшістю та демократичною опозицією. А вже під час Помаранчевої революції Верховний Суд ухвалив відновлення другого туру президентських виборів, що стало переломним моментом для демонстрації реального поділу влади.

Символічним стало й прийняття у 2006 році закону про визнання Голодомору геноцидом українського народу. Революція Гідності 2014 року дала імпульс для прийняття пакету законів про декомунізацію, які очистили країну від символів тоталітарної епохи. Важливим кроком стало також прийняття у 2019 році закону про державну мову, що закріпив українську як домінуючу в усіх сферах життя.

Ще одним важливим нормативним актом став закон про деолігархізацію, ухвалений у 2021 році, спрямований на послаблення впливу великих

бізнес-груп. Олігархічна система, яка зародилася в Україні в середині 1990-х, відрізнялася від російської своєю меншою залежністю від державної влади. Українська олігархія конкурувала всередині країни, що сприяло розвитку громадянського суспільства.

Підводячи ризику, можна сказати, що незалежність України не була випадковою подією. Вона стала результатом довготривалих національно-визвольних змагань, у яких поєдналися історична боротьба, суспільний протест та прагнення українців до свободи. Ця згуртованість і послідовність допомогли Україні подолати виклики минулого і далі крокувати до демократичного майбутнього.

Однак вплив тоталітарного минулого виходить за рамки освіти й історичного сприйняття. Аналізуючи посттоталітарні трансформаційні процеси в Китаї та Росії, можна відзначити, що глибинні зміни, пов'язані з відмовою від тоталітарної моделі та впровадженням нових політичних і економічних систем, суттєво впливають на формування політичної свідомості населення. Подібне спостереження актуальне і для України, де адаптація до демократичних норм часто зустрічає опір через глибоко вкорінені радянські уявлення про централізований контроль і управління.

Починаючи з 2000-х років, Росія значно активізувала свій вплив в Україні, зокрема за допомогою економічної експансії. Однією з ключових цілей стало медійне поле, яке відіграє значну роль у формуванні суспільної думки. Російський капітал активно інвестував у українські ЗМІ, які часто транслювали проросійські меседжі, щоб посилити залежність українського суспільства від наративів Кремля. Доки в 1990-х роках це виглядало як залишковий вплив радянської системи, у наступне десятиліття такі дії набули системності. Через медійні ресурси Росія прагнула поширити ідею "ментальної близькості" двох народів, що виправдовувала претензії Кремля на контроль над Україною.

На початку 2000-х знайти україномовний журнал в Одесі чи інших регіонах на півдні та сході України було складно. Російська мова домінувала у всіх сферах життя, а спроби надати українській мові належне місце

наштовхувались на опір як всередині країни, так і ззовні. Усі значущі трансформації відбулись лише під час президентства Віктора Ющенка, коли було запроваджено податкові пільги для українських видавництв. Тоді з'явилося більше україномовних книг і медіапродуктів. Але наступні роки, зокрема період правління Віктора Януковича, стали кроком назад. Проросійська адміністрація зупинила культурну політику, спрямовану на українізацію, що відповідало інтересам Москви, яка прагнула консолідувати вплив в Україні.

Ці дії мали чіткий стратегічний характер. Використовуючи так звані "м'які" механізми, Кремль намагався підкорити Україну без застосування військових дій. Але, всупереч цим планам, українське суспільство виказало активний опір. Символами такого опору стали масштабні суспільно-політичні рухи. Акція «Україна без Кучми» (2001 рік), Помаранчева революція (2004 рік), Податковий Майдан (2010 рік) та Революція Гідності (2013–2014 роки) демонстрували готовність людей до боротьби за демократичні цінності та національну ідентичність.

У цей же час росія, у своїй пропагандистській стратегії, послідовно використовувала мовне питання, наголошуючи на нібито дискримінації російськомовного населення в Україні. На міжнародній арені Кремль підіймав тему "захисту прав" російськомовних як виправдання для втручання у внутрішню політику України. Проте після 2014 року, після Революції Гідності та початку російської агресії, україномовна хвиля лише посилилася. Зокрема, були прийняті закони про мовні квоти для радіо та телебачення, що створило базу для розвитку української культури. Українськомовні музичні виконавці, такі як «Океан Ельзи», «ДахаБраха», Джамала та інші, значно підвищили популярність мови, зробивши її важливим елементом ідентичності.

Попри це, російська мова продовжує залишатися частиною повсякденності громадян, особливо на сході та півдні країни. У бойових діях на Донбасі українські військові нерідко використовують російську мову у комунікації, що посилює аргумент про те, що патріотизм не можна вимірювати виключно мовним чинником. Як заявляв президент Володимир Зеленський,

росія не має монополії на російську мову, і все більше українців сприймають її як частину багатонаціонального культурного спадку України.

Мовне питання завжди було полем маніпуляцій з боку проросійських сил, але в останні роки воно дедалі більше стає символом культурного руху проти агресора. Закон про державну мову від 2019 року, який визначає українську як єдину офіційну, став вагомим досягненням у цьому напрямі, закріпивши позицію мови в освіті, культурі та медіа.

Повертаючись до Майданів, варто зауважити, що вони продемонстрували не тільки силу українського демократичного духу, але й готовність нації самостійно впливати на своє майбутнє. Майдани стали унікальним явищем народного самоврядування, де люди висловлювали своє невдоволення політикою влади та демонстрували прагнення до реформ. Помаранчева революція була боротьбою за чесні вибори, а Революція Гідності – за право на гідне життя в європейській державі.

З моменту здобуття незалежності Україна пройшла непростий шлях боротьби за свою суб'єктність. І попри численні виклики, українці послідовно доводять, що готові боротися за свій вибір – бути частиною демократичного світу. Російська агресія, яка посилилася з 2014 року, лише зміцнила це прагнення.

Ще одним важливим виміром спадщини тоталітаризму є його психологічний вплив. Елена Чеперенов у своїй книзі «Understanding the Transgenerational Legacy of Totalitarian Regimes» зазначає, що «психологічна спадщина тоталітарного режиму формує стійкі поведінкові й соціальні моделі, що відображають травматичний досвід минулого» [2, с. 56]. У випадку України це проявляється у гістерезисі (затримці) суспільних реакцій на зміни та у недовірі до державних інституцій. Ці травми продовжують формувати суспільну невпевненість, ускладнюючи перехід до демократичної політичної культури.

Думки цих учених демонструють взаємопов'язаність структурних і психологічних аспектів трансформації. Тоді як Пай наголошує на структурному

й економічному аспектах, Чеперенова робить акцент на культурно-психологічному вимірі. Для України ці погляди є швидше взаємодоповнюючими, ніж протилежними. Рух до демократичної політичної культури вимагає урахування обох аспектів, наприклад, економічні труднощі переходу до ринкової економіки можуть бути посилені соціальною невпевненістю, яка частково є наслідком травматичного досвіду тоталітарної епохи.

В українському контексті особливо важливою є роль історичної пам'яті. Як зазначає О.Г. Шишко, «правильне розуміння уроків минулого є ключем до формування нових, демократичних суспільних орієнтирів» [30, с. 136]. Це ставить питання про те, наскільки ефективно українська освіта та культурна політика враховують ці аспекти. Завдяки інтеграції об'єктивного, критичного аналізу історії до освітніх програм і громадського обговорення, Україна може позбутися залишків авторитарної ідеології, сприяючи побудові більш інклюзивного та демократичного суспільства.

Ще однією важливою віхою є явище глобалізації, що знімає межі між державами, сприяючи поширенню інформації та технологій, продовжує залишатися об'єктом активних наукових дебатів. Вона охоплює всі аспекти життя, включаючи історичну науку та колективну пам'ять. З одного боку, глобалізація уособлює ідеї інтеграції, об'єднує людство у світовий інформаційний простір. З іншого боку, уніфікація історичних подій послаблює їх вплив на культуру, політику та державний розвиток. Відтак проблема управління історичною свідомістю набуває особливого значення.

Однак саме зростання інтересу до національної історико-культурної спадщини здатне стати вагомим чинником захисту інформаційної безпеки України. Історична спадщина не лише підтримує національну самоідентифікацію, а й зміцнює історичну пам'ять, слугуючи інструментом громадянської консолідації.

Науковці, такі як Д. Веденєєв [2] глибоко досліджували вплив глобалізації на українське суспільство, зокрема на історичну свідомість. Утім, аспект ролі

національної культурної спадщини у формуванні справедливого відображення історії та її адаптації до сучасних глобалізаційних викликів значною мірою залишається недостатньо розкритим.

Сьогоднішній підхід до сприйняття історії дедалі більше стає абстрактним, що загрожує викривленням національної спадщини. Історичні події, важливі для української ідентичності, такі як визвольні змагання початку ХХ століття або трагедії Голодомору, іноді зображуються крізь призму загальноприйнятих політичних інтересів.

Глобалізація значною мірою впливає на історичну пам'ять, яка є основою національної ідентичності. В багатоаспектній Європі прийнято наголошувати на подоланні історичних травм заради майбутнього, однак цей підхід має свої суперечності. Так, періоди визвольних змагань українського народу, політична роль провідних історичних постатей чи наслідки радянського тоталітаризму часто залишаються спірними або ж виглядають крізь призму політичної доцільності.

На думку Д. Веденєєва, глобалізація породжує штучне стирання історичної пам'яті, заміщуючи її чужорідними інтерпретаціями подій. Це позбавляє народ історичних орієнтирів, що дедалі більше загострює конфлікти поколінь в осмисленні минулого. Така ситуація створює ризики для національної єдності, адже неправдиві трактування історії стають інструментом політичних протистоянь.

В умовах глобалізаційного тиску на культуру, включаючи історичні аспекти, зростає необхідність у використанні національної історико-культурної спадщини як засобу збереження ідентичності. Вона може стати інструментом для зміцнення консолідації суспільства через справедливе і відкрито представлене минуле.

Наприклад, Європа демонструє підхід використання історичних наративів для запобігання конфліктам, однак цей процес часто призводить до втрачених аспектів національних історій. В Україні ж ключовими залишаються зусилля щодо відновлення історичної правди про визвольні рухи, діяльність визначних

діячів, а також трагедії радянських репресій.

Глобалізація, хоч і створює виклики, водночас відкриває можливості для утвердження важливості національної культурної спадщини. Вона може стати інструментом боротьби за збереження ідентичності через правильне представлення історичних подій. Наприклад, Н.М. Барановська зазначає, що «консолідаційний потенціал історичної пам'яті здатен стати не лише інструментом збереження ідентичності, а й фундаментом для побудови громадянської довіри» [1, с.40].

Справедливе та об'єктивне представлення історії здатне сприяти громадянській консолідації. У цьому контексті відновлення історичної правди про періоди радянських репресій і визвольних змагань може стати ключовою складовою освітніх реформ. Ці кроки сприяють як формуванню критичного мислення, так і виробленню соціально відповідальних громадян.

Таким чином, тоталітарне минуле залишається одночасно викликом і інструментом для формування нової політичної культури в Україні. Потенціал держави подолати репресивну спадщину радянської епохи полягає у здатності інтегрувати історичний, психологічний та економічний виміри у свої стратегії трансформації. Ухвалення такого інтегративного підходу, з урахуванням світового досвіду та унікального українського контексту, є необхідним для розвитку довіри до демократичних інституцій і поширення бачення управління, заснованого на участі громадян і повазі до прав людини.

Глобалізація, разом із спадщиною тоталітарного минулого, створює чимало викликів для формування політичної свідомості українців. Проте національна історична спадщина має потенціал стати ефективним інструментом для збереження ідентичності у глобальному світі. А, у свою чергу, усвідомлення власної історії в межах сучасного глобалізованого простору є головним ресурсом для відновлення довіри до інституцій.

Таким чином, майбутнє політичної культури України залежить від здатності подолати виклики минулого через інтеграцію національного культурного коду в усі аспекти сучасного суспільного життя. Політична

культура, сформована в умовах репресій, централізації влади і ідеологічного диктату, вплинула на ставлення суспільства до влади, свобод і прав людини. При цьому, аналізуючи український контекст, важливо враховувати досвід інших країн, які пережили подібні етапи політичного розвитку.

2.2. Зміни в політичних цінностях, ідеологіях та громадянській активності після розпаду СРСР

Розпад Радянського Союзу ознаменував початок суттєвих трансформацій у політичній культурі України. Відхід від тоталітарної системи до демократичних інститутів супроводжувався глибинними змінами у цінностях, ідеологіях та громадянській активності. Ці процеси, однак, були неоднозначними, що породило як можливості для демократичного розвитку, так і виклики, пов'язані з посттоталітарною спадщиною.

Перехід від ідеології колективізму та централізованого контролю до демократичного індивідуалізму став однією з головних рис трансформації політичних цінностей після 1991 року. У процесі посттоталітарної трансформації Україна стикнулася з викликами адаптації пострадянської спадщини до нових демократичних реалій. Як зазначає Оксана Шевель, проблема націоналістичної ідентичності постала в розрізі протистояння між етнічним та громадянським підходами. За її словами, «етнічний націоналізм пострадянських країн часто критикується за його “закритість”, тоді як так званий “громадянський націоналізм” Західної Європи позиціонується як демократичний зразок. Проте такі порівняння ігнорують історичні та соціальні контексти, в яких формувалися нові політики» [20]. Ця боротьба відобразилася

у багатьох аспектах української політичної культури, зокрема у мовній та культурній політиці.

Одним із ключових чинників впливу на формування політичних цінностей у незалежній Україні залишалася спадщина радянської пропаганди. Радянська ідеологія десятиліттями культивувала міфи про «золоту епоху» СРСР, під час якої держава «піклувалася» про всіх своїх громадян через безкоштовну освіту, медицину та універсальне житло. Ідеологічна пропаганда формувала ілюзорне уявлення про стійкість радянського ладу, тоді як насправді система функціонувала в умовах хронічного ресурсного дефіциту та системного гальмування будь-яких проявів громадянської ініціативи. Подібні наративи і досі впливають на політичну свідомість старших поколінь, викликаючи ностальгію за «стабільними» радянськими часами та певну недовіру до реформ.

Мовна політика стала особливим фактором змін після розпаду СРСР. В Україні її часто сприймали як засіб націоналізації, тоді як на Заході подібні заходи нерідко розглядають як інтеграційні. Це стало помітним після 2014 року, коли агресія Росії поставила Україну перед вибором позитивної ідентифікації. Як стверджує науковиця Тетяна Журженко, після Майдану питання мовної політики остаточно перестало бути «інструментом розділення» і трансформувалося в основу для громадянського об'єднання [12, с. 162]. У цьому контексті українське суспільство поступово перейшло від сприйняття мови виключно як етнічного маркера до розуміння її значення для зміцнення колективної громадянської ідентичності.

Додатковий вплив на формування сучасних політичних цінностей продовжує чинити зовнішня пропаганда, зокрема проросійські наративи, які апелюють до міфів радянського минулого. Як зазначали експерти Інституту масової інформації, «сучасна російська дезінформація використовує ностальгію за Радянським Союзом як інструмент політичного впливу, поширюючи думку, що демократія завжди веде до хаосу і невизначеності» [21]. Такий вплив створює додаткові перешкоди для утвердження демократичної моделі управління в Україні.

Перед Україною стоїть завдання подолати ці залишкові впливи не лише методом викриття міфів, а й через формування власного національного нарративу. Як вважає політолог Володимир Кулик, однією з ефективних стратегій є посилення ролі освіти та культури у формуванні критичного ставлення до радянської спадщини. Він наголошує, що «правдива історія радянського періоду повинна стати основою для розуміння причин і наслідків тоталітаризму» [10]. Таким чином, формування політичної культури в Україні потребує переосмислення не лише нових цінностей, але й історичного досвіду, що є невід'ємною частиною посттоталітарної трансформації.

Зростання активності громадянського суспільства стало важливим елементом трансформаційного періоду України. Як відзначається у дослідженні Олена Ніколаєнко, відкриті можливості для участі молоді у політичних і громадських процесах проявили себе у таких подіях, як Революція Гідності 2013-2014 років. «Молодь стала рушійною силою масових рухів, зокрема протестів, спрямованих на досягнення європейського майбутнього для України» [29, с. 63].

Згідно з дослідженням, інтеграція технологій у громадянську активність, зокрема у формі цифрових кампаній і краудсорсингу, стала інноваційним інструментом зміцнення демократичних інституцій. Це також заклало підґрунтя для посилення національної солідарності в умовах війни.

Хоча зростання демократичних настроїв стало очевидним за останні три десятиліття, процеси формування інститутів демократії в Україні залишаються складними. З одного боку, українське суспільство демонструє посилення демократичних орієнтацій, про що свідчить зростання частки громадян, які активно беруть участь у виборах та підтримують західний геополітичний курс. Проте, як зазначено у праці Springer, залишкові явища периферійного патерналізму все ще створюють бар'єри для сталого розвитку. «Українська соціологія активно працює над формуванням дискурсів, які підкреслюють важливість зв'язків між суспільною участю та політичною стабільністю» [28, с.400- 445].

Для порівняння, у країнах Балтії системна демократизація відбувалася швидшими темпами завдяки меншому впливу радянської ідеології на політичну еліту, що є показовим аспектом для осмислення українського досвіду.

Згідно з даними Київського міжнародного інституту соціології (КМІС), рівень участі у виборах зріс із 63% у 1994 році до 70% у 2019-му, що свідчить про поступове зростання політичної свідомості громадян. Крім того, 82% опитаних у 2022 році підтримали інтеграцію України до Європейського Союзу, проти 43% у 2005 році. Такі зміни вказують не лише на трансформацію політичних орієнтирів, але й на формування нового громадського усвідомлення демократичних цінностей.

Зміни у політичних цінностях, ідеологіях та громадянській активності після розпаду СРСР свідчать про еволюцію України як посттоталітарного суспільства. Ці процеси, хоч і були неоднорідними, прокладають шлях до консолідації демократичних принципів. Однак існує необхідність подальшого осмислення та подолання соціокультурної інерції тоталітарного минулого для забезпечення сталого розвитку політичної культури України.

Після розпаду СРСР Україна вступила у складний процес трансформації, що торкнувся політичних цінностей, ідеологій та громадянської активності. Вихід із централізованої моделі зумовив шукання нового демократичного шляху для побудови політичних і соціальних інститутів.

Витоки нинішніх трансформацій політичної культури України мають глибоке коріння у радянському минулому, де домінували централізм, патерналізм та ідеологічна уніфікація. Радянська система активно впроваджувала ідею абсолютного контролю держави над усіма аспектами життя, включаючи культуру, політику та економіку. Як зазначає Володимир Кулик, «ідеології мови, закладені у медіа-дискурсах пострадянської України, продовжують відображати амбівалентність радянського минулого, де українська мова символізувала національну ідентичність, а російська була мовою повсякденних практик» [11, с. 48]. Така подвійність у сприйнятті мови стала основою багатьох сучасних політичних і культурних конфліктів.

Одним із найважливіших наслідків радянського централізму стало формування пасивної політичної культури, в якій суспільство сприймало державу як головного гаранта добробуту і розвитку. У радянській системі інститут громадянства фактично було редуковано до пасивного статусу споживача державних благ, позбавленого реальних механізмів участі в політичному житті та процесах ухвалення рішень. Такий підхід не лише знівельював громадську ініціативу, але й заклав основи для недовіри до демократії в пострадянський період. У посттоталітарній Україні цей спадок ускладнив розбудову демократичних інституцій, оскільки очікування патерналістської моделі управління залишалися домінуючими серед багатьох громадян. Ідеологічні протиріччя між націоналізацією та збереженням радянської спадщини яскраво проявилися в мовній політиці. У радянський період українська мова часто маргіналізувалася, тоді як російська зміцнювала свої позиції як «зручний» інструмент комунікації в умовах централізованої держави. Однак після відновлення незалежності України мовна політика стала не лише питанням ідентичності, але й політичної стабільності. Тетяна Журженко підкреслює, що «мовний розкол у суспільстві не просто відображає регіональні відмінності, але й є наслідком систематичного нав'язування радянської культурної моделі» [5, с. 201]. Подолання цього розколу вимагає індивідуального підходу до регіональних характеристик разом із розвитком загальнонаціонального діалогу.

Таким чином, історичний контекст змін в Україні показує, що радянська спадщина залишила глибокий відбиток на політичних цінностях, ідеологіях та громадянській активності. Успішне подолання цих викликів можливе лише за умови, якщо нові демократичні ініціативи враховуватимуть не лише сучасні потреби українського суспільства, але й минулі контексти, що формували його. Як підкреслює Володимир Іщук, «розуміння історичних коренів політичних процесів в Україні має стати фундаментом для її подальшої демократичної трансформації» [7, с. 91]. Це доводить, що тільки через переосмислення власної історії можна створити уніфіковану й інклюзивну політичну культуру.

Після 1991 року в Україні спостерігалось поступове відхилення від ієрархій радянського типу до принципів демократії та самовизначення. Як зазначено у дослідженні Оксана Шевель, перехідний процес визначався боротьбою між етнічними та громадянськими концепціями націоналізму. Авторка наголошує, що, «хоча націоналізаційні політики часто співвідносяться із закритими формами націоналізму, реально вони є частиною деколоніалізації й відновлення історичної справедливості» [20].

Період з моменту проголошення незалежності України у 1991 році до початку російської агресії у 2014 році характеризується складним і суперечливим формуванням політичної культури та громадянського суспільства. Україна протягом цього часу перебувала у стані пошуку ідентичності, ідеологічної самоідентифікації та балансу між радянським минулим і новими демократичними перспективами.

На початку 1990-х років переважали патерналістські установки та очікування від держави вирішення всіх соціальних і економічних проблем. Дослідження Інституту соціології НАН України засвідчують, що більшість громадян відчували розгубленість перед новою реальністю та прагнули стабільності більше, ніж свободи. Політичні цінності були слабо сформовані, а підтримка демократичних принципів часто поєднувалася з ностальгією за радянським порядком.

Ідея державності хоч і визнавалася більшістю, але сприймалася скоріше як зовнішній факт, а не як внутрішній суспільний проект. Значна частина населення не ідентифікувала себе з новою українською політичною системою: у 1990-х рівень довіри до органів влади коливався на рівні 10–15%, а участь у виборах була скоріше ритуальною, ніж усвідомленою формою впливу.

У перші два десятиліття незалежності політичні орієнтації українців були високо регіоналізованими. Західні області демонстрували підтримку національно-демократичних, європейських і націоналістичних ідей, тоді як Схід і Південь тяжіли до проросійських або лівих ідеологій. Це призводило до політичної поляризації, яка виявлялася у виборчих циклах, що змінювали

політичну орієнтацію країни після кожних президентських виборів.

Ідеологічна карта України до 2014 року була розділеною, що дозволяло політичним елітам маніпулювати ідентичностями і ціннісними відмінностями. Дискурс "двох Україн" — європейської та радянсько-російської — був активно експлуатований політиками для мобілізації електорату.

Попри це, варто зазначити, що чіткої ідеологічної самоідентифікації у більшості громадян не існувало. Як вказували дослідження Центру Разумкова, більшість респондентів не могли точно визначити свої політичні переконання і часто голосували "проти всіх", або за харизматичних лідерів, а не за програму чи ідеї. Громадянське суспільство в Україні до 2014 року розвивалося повільно і нерівномірно. Попри формальне розширення можливостей для участі (право на мирні зібрання, доступ до інформації, легалізація ГО), більшість українців залишалися пасивними спостерігачами за політичними процесами.

Проте дві ключові події стали винятками: Помаранчева революція 2004 року та Євромайдан 2013–2014 років. Обидві хвилі масової мобілізації свідчили про наявність потенціалу громадянської активності, який проявлявся у критичні моменти. Особливо важливо, що в обох випадках рушієм протестів ставала молодь, а участь у них носила чітко ціннісний характер — протест проти несправедливості, за демократію, права та гідність.

Водночас між цими хвилями протесту рівень щоденної громадської активності залишався низьким. Як засвідчують дані соціологів, у 2012 році лише 5–7% громадян регулярно брали участь у діяльності громадських організацій, а більше 60% не мали досвіду жодної формальної участі у громадському житті [22].

У 1991–2014 роках українське суспільство залишалося політично амбівалентним, ціннісно роздробленим і громадянськи пасивним. Винятком були кризові періоди, які активізували потенціал мобілізації. Проте саме досвід цих мобілізацій — передусім Помаранчевої революції та Євромайдану — створив передумови для якісних змін після 2014 року. Становлення нової політичної культури стало можливим лише на тлі зовнішньої загрози, яка

мобілізувала українців довкола спільних цінностей і сприяла переосмисленню ідеологічних орієнтирів.

Одним із ключових показників демократичних змін стало зростання громадянської активності, особливо серед молоді. Значну роль у цьому відіграла Революція Гідності 2013–2014 років, коли молодь проявила активність у боротьбі за права і свободи. Олена Ніколаєнко зазначає, що «молодіжна активність у період політичних криз стала визначальним фактором змін, адже саме молоді люди створюють нові стандарти політичної культури» [29, с. 65]. Революція Гідності продемонструвала зрілість громадянського суспільства та розуміння важливості взаємодії з державою. Активність молодих громадян змінила дискурс довкола влади, зробивши уявлення про неї більш прозорим і підзвітним. Активність громадян також включала зростання політичної участі. За даними Київського міжнародного інституту соціології, участь у виборах зросла з 63% у 1994 році до 70% у 2019 році, особливо серед молоді. Це свідчить про трансформацію пасивної політичної культури в напрямку активної участі. Дослідник Іщук вказує на нові форми мобілізації за допомогою цифрових платформ і соціальних мереж, які «дали можливість мобілізувати молодь на протестні акції та об'єднувати громадян навколо важливих суспільних цілей» [7, с. 83].

Упродовж досліджуваного періоду загальний рівень підтримки ідеї демократичного розвитку залишається порівняно стабільним, але з певними коливаннями, зумовленими соціально-політичними подіями. Зокрема, у 2014 році, на тлі революційних подій і початку війни на сході України, зафіксовано суттєве зростання частки респондентів, які вважають демократичний розвиток країни дуже важливим — до 42,7%, що є найвищим показником за весь період (див. табл. 2.2.1) [18, с. 426].

У наступні роки (2016–2018) спостерігалася відносно висока стабільність у позитивному ставленні до демократії: частка тих, хто вважає її розвиток «дуже важливим» або «скоріше важливим», сумарно коливалась у межах 75–80%. Це свідчить про зростання політичної зрілості та консолідацію

демократичних орієнтацій у суспільстві.

Однак у 2021 році спостерігається зниження частки респондентів, які вважають демократичний розвиток «дуже важливим» — до 21,3%, що є найнижчим показником за період після 2002 року. Одночасно зросла частка тих, хто вважає це питання неважливим або не має чіткої позиції. Це може свідчити про певну втому суспільства від трансформацій, розчарування в темпах реформ або вплив зовнішніх та внутрішньополітичних криз.

Таким чином, упродовж майже двох десятиліть демократичний розвиток залишався важливою цінністю для значної частини населення України, однак рівень його підтримки є чутливим до політичного контексту та соціальних настроїв. Падіння позитивної оцінки у 2021 році потребує подальшого вивчення причин та посилення комунікації щодо важливості демократичних принципів у суспільному розвитку.

Таблиця 2.2.1

Оцінка важливості демократичного розвитку країни (2002–2021 рр.)
[26, с.426].

Оцінка важливості	2002	2003	2006	2009	2012	2014	2016	2018	2020	2021
Зовсім не важливо	2.7	2.9	2.8	4.7	1.2	2.0	2.5	1.3	1.9	3.4
Скоріше не важливо	5.2	4.0	6.1	8.8	6.3	3.8	5.2	3.9	5.9	8.8
Важко сказати	27.6	27.3	21.8	25.7	24.4	19.6	16.7	15.6	21.7	29.1
Скоріше важливо	35.2	36.1	36.6	36.3	44.8	31.7	40.1	39.9	33.9	37.2
Дуже важливо	28.9	29.3	32.4	24.1	23.0	42.7	35.2	39.2	36.5	21.3

Висновки до другого розділу

У другому розділі здійснено аналіз ключових факторів, що вплинули на

формування сучасної політичної культури в Україні в умовах посттоталітарної трансформації. Особливу увагу приділено тоталітарній спадщині, що залишила глибокий слід у політичній свідомості українців та стала однією з головних причин деформацій політичної культури. У підрозділі 2.1 визначено, що радянська система формувала аполітичного, пасивного громадянина, позбавленого реального механізму впливу на прийняття політичних рішень. Така система сприяла закріпленню патерналістських настанов, звички покладатися на державу, недовіри до влади й політики загалом. Результатом стало відчуження значної частини суспільства від політичного процесу, що зберігається частково й сьогодні. Це безпосередньо включає і третє завдання нашого дослідження — встановлення історичних, соціальних та політичних чинників, що вплинули на формування політичних орієнтацій громадян.

У підрозділі 2.2 проаналізовано динаміку ціннісних трансформацій, ідеологічних змін та зростання громадянської активності після розпаду СРСР. З'ясовано, що попри повільний характер трансформації, спостерігаються позитивні зрушення — зростає інтерес до політичного життя, активізується молодь, посилюється волонтерський та громадянський рух, зокрема під впливом революційних подій і війни. Ці явища вказують на поступове формування більш активної, відповідальної політичної культури, орієнтованої на європейські демократичні цінності.

РОЗДІЛ 3. ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (2014 – 2025РР.)

Україна вже здійснила перехід від монолітної до плюралістичної політичної культури. Однак завдання створення відчуття культурно-історичної єдності залишається актуальним. Суспільство поступово адаптується до різноманітності поглядів, відкритого обговорення політичних питань та плюралізму в ідеях і рішеннях. Зростає позитивне сприйняття глобального досвіду, а також посилюється відчуття включеності України у світовий політичний контекст.

Проте залишкові риси радянської тоталітарної політичної культури продовжують впливати на сучасне суспільство. Вони проявляються у формі формального ставлення до офіційних політичних норм, цінностей і установ. Це створює напругу між демократичними й авторитарними цінностями, які продовжують співіснувати в українській політичній культурі. Таким чином, вона залишається суперечливою, поєднуючи дві протилежні системи світоглядних орієнтирів – тоталітарну та демократичну.

Регіональні особливості та відмінності вірувань суттєво впливають на формування політичної культури України. Міжконфесійні відмінності, що виникають через поєднання православ'я та греко-католицизму, зумовлюють певну поляризацію світоглядів. Греко-католики, які переважно мешкають у західних областях, орієнтовані на західноєвропейські християнські традиції, що базуються на римському праві, приватній власності та свободі особистого вибору. Натомість східні регіони, де домінує православ'я, характеризуються колективістським підходом до вирішення життєвих питань, прагненням досягнення спільної мети, милосердям, терпимістю до людських недоліків і залежністю від зовнішніх обставин. Для греко-католиків внутрішня дисципліна є основним регулятором, тоді як для православних більш важливими є зовнішні правила й обставини. Це впливає на сприйняття економічних і суспільних змін, зокрема лібералізації, приватизації та ринкової конкуренції, які легше

приймаються на Заході країни, ніж на Сході. Перераховані відмінності створюють значний вплив на розвиток політичної культури в Україні.

Однією з позитивних рис української політичної культури є її багатосуб'єктність. У радянський період політика монополюючо належала державі, що формувала підданський тип політичної свідомості [25, с.11]. Проте зараз, у незалежній Україні, значно збільшилася кількість суб'єктів із активною політичною позицією. Це відчутно, особливо останніми роками. Громадські організації набули нової ролі, багатопартійна система активно розвивається, а рівень політичної свідомості громадян зростає.

Попри ці досягнення, якість політичної участі та рівень демократизації залишаються нижчими за стандарти західних країн.

Політична участь громадян поділяється на конвенційну (формалізовану) участь і політичний активізм, кожна з яких може реалізовуватись через індивідуальні або колективні форми. Такий поділ дозволяє виокремити спектр способів, за допомогою яких громадяни впливають на політичні процеси — як у межах правового поля, так і поза ним.

Конвенційна політична участь охоплює ті форми взаємодії з владою, що вважаються легітимними та інституційно закріпленими в демократичному суспільстві. До індивідуальних форм цієї категорії належать голосування на виборах, звернення до представників влади, участь у референдумах, політичний консюмеризм (вибір товарів чи послуг відповідно до політичних переконань), підписання петицій та інші дії, які спрямовані на мирне висловлення політичної позиції. Колективні форми конвенційної участі включають членство в політичних партіях, профспілках та громадських організаціях, відвідування політичних заходів, а також участь у механізмах партисипативної демократії — громадських радах, бюджетах участі, публічних слуханнях. Наприклад, за даними Центральної виборчої комісії, у 2019 році на парламентських виборах явка становила 49,8%, а на президентських — понад 62%. Це свідчить про значний рівень зацікавленості громадян у формальних інструментах впливу на владу.

Проте вже у 2020–2021 роках, згідно з соціологічними опитуваннями (КМІС, Фонд "Демократичні ініціативи"), лише 7–10% громадян декларували участь у громадських слуханнях чи місцевих ініціативах. Натомість електронні петиції набули більшої популярності: у 2020 році на сайті Президента України було подано 14 703 петиції, з яких відповіді отримали 26, що вказує на потребу підвищення ефективності цього механізму.

Політичний активізм як форма участі може бути як легальним, так і нелегальним. Легальний активізм уособлюється в акціях протесту, демонстраціях, страйках, волонтерстві у політичних кампаніях, а також діяльності непарламентських політичних об'єднань, включаючи правозахисні, екологічні, феміністські рухи тощо. Ці дії є публічними, мають виразний мобілізаційний характер і часто спрямовані на привернення уваги до соціально-політичних проблем. Зокрема, під час подій Революції Гідності та у відповідь на російську агресію громадяни масово брали участь у мітингах, пікетах, демонстраціях, а також створювали волонтерські та правозахисні організації.

Згідно з дослідженням Ілька Кучеріва (2022), частка українців, які брали участь у політичних акціях, зросла з 3% у 2010 році до 14% у 2021 році. Особливо зросла підтримка волонтерської діяльності — у 2022 році понад 60% населення заявили про свою причетність до волонтерських ініціатив або підтримку армії.

Нелегальний активізм, у свою чергу, охоплює радикальні форми протесту, які порушують законодавчі норми: участь у незаконних мітингах, блокування транспорту, захоплення будівель, акти вандалізму, громадянська непокоря, а також прояви політичного екстремізму — зокрема, участь у масових заворушеннях, підпалах чи силовому протистоянні з поліцією. До індивідуальних нелегальних форм належать також саботаж, політичний тероризм або кіберпротести (хактивізм).

Для подальшого прогресу важливо не лише збільшувати кількість активних учасників політичного процесу, а й працювати над підвищенням

їхньої політичної культури та ефективності участі в житті суспільства.

Формування культури політичної участі у людини має двосторонній характер. По-перше, це залежить від усвідомлення себе як суб'єкта саморозвитку, віри у власний потенціал і можливості, реалістичної оцінки своїх здібностей. По-друге, це включає розвиток здатності бачити себе як чинник не лише особистих, а й суспільних змін. У цьому контексті демократична трансформація політичної культури потребує суттєвих реформ у структурі та діяльності політичних і, особливо, державних інститутів. Вони повинні зосередитися на підвищенні значення особистості, врахуванні її інтересів і створенні умов для співіснування різних ідейних течій. Громадянська політична культура вимагає ефективної і конструктивної опозиції, яка виконує роль контролера державної влади та забезпечує баланс у системі управління [13, с.536].

На сучасному етапі відродження та розвитку демократичних традицій в Україні нерозривно пов'язане з подоланням наслідків тоталітарного мислення, яке багато років формувалося на теренах колишнього СРСР. Цей тип мислення характеризувався домінуючою роллю партійно-державних структур та масовим нав'язуванням ідеологічних норм, що часто супроводжувалося політичним і духовним насильством. Формування сучасної, дієвої державної системи є ключовим чинником виходу з політичної кризи і становлення України як правової, розвиненої, демократичної європейської держави з високим рівнем життя, усталеною соціальною стабільністю та культурними цінностями.

Створення демократичної держави, якою прагне стати Україна, неможливе без активної участі громадян та формування їхньої політичної культури. Це фундаментальний етап на шляху національного відродження, який тісно переплітається зі становленням історичної свідомості. Політична культура, як частина національного ідеалу, стає компасом, що веде до об'єднання суспільства та подолання його розпорошеності. Демократична, правова держава залишається орієнтиром, який направляє розвиток політичної свідомості в Україні.

Політична культура формується та розвивається під впливом історичних, соціальних, економічних і політичних чинників. Деякі з них є стихійними, тому важливо акцентувати увагу на стратегічних завданнях суспільства. Основними агентами змін у політичній культурі виступають держава, освітні інституції, ЗМІ, громадські й політичні організації, а також церква. Ці інститути виконують роль передавачів демократичних цінностей у суспільстві. Проте розвиток української політичної культури ускладнюється її геополітичним положенням, розташованим між Заходом і Сходом, а також нелегкою історичною спадщиною української ідентичності.

На поведінку особистості значною мірою впливають родина, система освіти, суспільне оточення та культура, до якої вона належить. Етичні стандарти, які сприймаються у суспільстві, регулюють відносини між людьми. Хоча деякі форми поведінки є універсальними, як-от заборона фізичної агресії, інші можуть різнитися залежно від культурних контекстів. Глобальна інтеграція західних цінностей закріпила принцип рівності та створення рівних можливостей для всіх людей, незалежно від їхнього походження.

Сутність політики завжди була тісно пов'язана з феноменом влади. Влада виступає базовим механізмом організації суспільства, забезпечуючи його структурування, єдність і розвиток. Вона має багатогранний характер, впливаючи на різні аспекти суспільного життя, від економіки до ідеології. Функціюючи як інструмент регулювання, влада є рушієм організованості та стабільності в соціумі.

Держава представляє своїх громадян, забезпечуючи їхню політичну, економічну та соціальну єдність. Через прийняття правових і нормативних актів вона регулює діяльність усіх суспільних інституцій, створюючи простір для функціонування політичних партій, організацій та рухів. Використовуючи свої повноваження, держава стає ключовим гарантом і координатором трансформаційних процесів, необхідних для сучасного розвитку України як європейської демократичної держави.

В Україні нині триває процес об'єднання елементів різнорідних політичних субкультур окремих регіонів у єдину структуру – національну політичну культуру українського народу. Ця культура має стати саме громадянською, адже така форма здатна забезпечити стабільний поступ суспільства на шляху розбудови демократії, правової соціальної держави та сильного громадянського суспільства. Рівень політичної культури населення, зокрема різних його верств, визначає швидкість і якість державного розвитку країни.

Культура і влада є нерозривно пов'язаними поняттями. Це співвідношення важливе настільки, що хибно протиставляти ці два явища, як це інколи робиться. Як влада неможлива без культури, яка забезпечує нормативну основу суспільного устрою, так і культура лишається нереалізованою поза владою, котра закріплює ці норми. Глибинний зв'язок цих понять виявляється у спільному фундаменті, яким є норма – набір правил, що визначають поведінкові рамки в суспільстві. Влада встановлює ці норми як обов'язкові, а культура надає їм ціннісного змісту.

Влада і культура взаємно зміцнюють одна одну. Культура задає зразки продуктивної і комунікативної діяльності, які стають цінностями, а влада забезпечує прийняття цих цінностей, перетворюючи їх на основи взаємодії між людьми. Без культурного фундаменту влада знецінюється, адже втрачає ціннісні орієнтири і нормативні підстави. Звідси випливає, що боротьба за владу завжди супроводжується змаганням за вплив у культурній сфері, а політичні революції нерідко супроводжують глибокі культурні зміни.

Прогрес у формуванні політичної культури безпосередньо залежить від політичної освіти, набуття суспільством досвіду участі в демократичних процесах і соціалізації на ґрунті демократичних цінностей. Лише за таких умов можна подолати фрагментарність політичної свідомості, яка є характерною для суспільства, що перебуває на перехідному етапі. Це також створить передумови для викорінення архаїчних рис патріархальної політичної культури.

У підсумку стає зрозуміло, що розвиток політичної культури в Україні має першочергове значення для державного становлення. Політична культура стає ключем до консолідації суспільства, встановлення демократичних цінностей і побудови гармонійної правової держави.

У сучасному науковому дискурсі політична свідомість розглядається як невіддільна складова соціально-політичної реальності, що відображає зв'язок громадян із політичною системою. Вона не лише віддзеркалює актуальний стан політичного сьогодення, але й спрямована на формування перспективного політичного мислення, здатного еволюціонувати в майбутньому.

Політична свідомість виступає ключовим елементом світоглядної структури особистості. Вона окреслює уявлення людини про функціонування держави, права та обов'язки громадян, а також про їхню роль у політичній діяльності. На її формування впливає значна кількість факторів, зокрема соціальне середовище, рівень освіти, вплив засобів масової інформації, минулий політичний досвід та історична пам'ять. Рівень розвитку політичної свідомості визначає активність людини в політичному житті, її ставлення до владних інститутів, політичних партій, громадських організацій та інших аспектів політичного буття. Високо розвинена політична свідомість є необхідною умовою для існування демократичного суспільства, адже вона сприяє становленню громадянської свідомості, трансформації суспільної думки та розв'язанню важливих політичних питань.

Кожна особистість формує свою політичну позицію, орієнтуючись на особистий досвід і вплив оточення. Це визначає її ставлення до основних політичних інститутів, громадських рухів і соціальних ідеалів. Людина з розвинутою політичною свідомістю, як правило, активно бере участь у політичних процесах, допомагаючи вирішувати важливі питання в цій сфері.

Ми притримуємося думки, що політична свідомість є процесом інтеграції політичної реальності з урахуванням соціальних інтересів людей. Її зміст включає політичні теорії, ідеї, інтереси, погляди та емоційно-ціннісні

орієнтири. Специфіка полягає у високому рівні віддзеркалення соціальних зацікавлень і здатності впливати на інші сфери суспільної свідомості.

Фактори, що формують політичну свідомість, та умови її виникнення охоплюють різні аспекти, від усвідомлення своєї належності до певної групи до критичного сприйняття соціально-політичних умов. Формування політичної свідомості передбачає поступовий перехід від чуттєвих уявлень до узагальненого розуміння політичних процесів. Це також включає усвідомлення своєї ролі у громадянській системі та наділення політичними правами і свободами.

У сучасному інформатизованому світі постають нові виклики, що ускладнюють формування якісної політичної свідомості. Проблеми дезінформації, маніпуляції та впливу пропаганди вагомо впливають на сприйняття громадянами політичної реальності. Підвищення рівня політичної освіченості громадян є вирішальним для розвитку демократичного суспільства. Усвідомлення значимості політичної свідомості здатне покращити об'єктивність громадян у сприйнятті політичних процесів і підвищити якість прийняття політичних рішень.

Таким чином, формування сучасної політичної свідомості в Україні відбувається під впливом низки чинників, серед яких освіта, вплив мас-медіа й соціальних мереж, а також особистий досвід громадян. Значущість політичних еліт та груп інтересів зросла, оскільки вони активно застосовують передові PR-методи і пропагандистські інструменти, спрямовані на маніпулювання суспільною думкою задля досягнення власних цілей. У цьому процесі очевидна постійна напруга між тими, хто працює над утвердженням демократії і соціальної справедливості, та тими, хто орієнтований на збереження влади й привілеїв. Розвиток у громадян критичного мислення та здатності до усвідомленого політичного вибору залишається вирішальним фактором для побудови справедливої демократії. Політична активність при цьому стає важливим інструментом, який формує політичну свідомість і сприяє впровадженню ефективних стратегій інформування населення та управління

громадськими настроями.

Трансформація політичної свідомості є постійним процесом, інтегрованим у динаміку суспільного розвитку. Її причинами виступають зміни у соціально-економічній сфері, політичні кризи, поширення новітніх технологій, реформування політичних систем, розширення впливу глобалізаційних та інтернаціональних процесів, зміна демографічної структури населення та переформатування глобальних політичних центрів впливу. Ця трансформація може стосуватися як зміни структурної організації системи, так і її функціональної реалізації, що супроводжується перетвореннями у взаємозв'язках між її складовими. Усі ці фактори впливають на політичну свідомість, створюючи нові уявлення як про політичні, так і суспільні процеси в цілому.

Ключовими елементами формування політичної свідомості виступають:

1. Освіта та доступ до інформації, які забезпечують розуміння національної політичної системи, історичних контекстів і культурної спадщини країни, а також дозволяють краще орієнтуватися у світових політичних подіях.
2. Медіа-ресурси, що виступають каналом актуального інформування про події як в Україні, так і за її межами.
3. Громадянська участь у політичних процесах, зокрема через вибори чи референдуми, що наголошує на важливості активного залучення громадян до управління державою.
4. Роль громадських рухів і активістів, які впливають на політичні рішення та відстоюють права різних соціальних груп.

Позитивні аспекти змін у політичній свідомості найбільше відчутні в контексті зміцнення демократичних засад. Активна участь громадян у прийнятті державних рішень сприяє посиленню демократичних інститутів, що, своєю чергою, покращує ефективність функціонування держави. Ці тенденції стали помітними ще під час становлення незалежної України з 1990-х років і тривали до подій Євромайдану у 2013 році. Проте, крім позитивних зрушень, трансформація принесла і низку викликів, таких як ескалація політичних

конфліктів між ідейними таборами чи зловживання популістськими підходами, які нерідко стають причиною протестів та соціального напруження. Ці явища найбільш яскраво проявилися під час Революції Гідності.

Після здобуття незалежності у 1991 році Україна зазнала суттєвих трансформацій, спричинених процесом «десоветизації». Країна повернула собі право на приватну власність, відмовилась від монополії однієї політичної сили на користь багатопартійності, впровадила поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову. Сформувались нові соціальні утворення: політичні партії, які почали змагатися між собою, приватний бізнес у конкурентному середовищі, самоврядні спільноти та активні осередки громадянського суспільства. Втім, сфери державного управління та державної служби майже не зазнали змін – не лише функціонально, а й навіть на рівні термінології. Хоч тоталітарний контроль над владними структурами було усунуто, демократичні механізми нагляду так і не були належно впроваджені. Внаслідок цього виникла небезпечна ситуація – безконтрольність і безкарність тих, хто володіє ключами до національного багатства: бюджету, ресурсів і підприємницької сфери. Відсутність чітких норм та обмежень у взаємодії бізнесу і влади створила ґрунт для всепроникної корупції.

Ці спостереження засвідчують, що корупція стала визначальною рисою сучасних соціокультурних процесів в Україні. Ослаблення жорсткого державного контролю, зокрема в освіті, науці та культурі, призвело не до розквіту свободи, а до зростання таких негативних явищ, як хабарництво, непотизм та формалізм. Відсутність прозорих і справедливих «правил гри» зумовила масове зубожіння населення та деградацію культурного рівня. Суспільно-економічна криза суттєво обмежила можливості громадян для доступу до культурних інституцій – театрів, музеїв, галерей. Причиною цього є не лише зростання вартості культурного продукту, а й зміна життєвих орієнтирів у напрямку виключно матеріального виживання, що практично виключає культурний розвиток як пріоритет.

У цьому контексті цілком логічною є думка про те, що серед головних

духовних цінностей сучасної України має бути викорінення корупції та створення прозорої, стабільної законодавчої системи, яка сприятиме легалізації економіки та стимулюватиме розвиток виробництва. Однією з ключових складових такого суспільства повинно стати гарантоване, реальне право громадянина на захист від чиновницького свавілля та маніпуляцій.

Разом із тим, українське суспільство не може залишатися заручником минулого, постійно озираячись на старі цінності. Розбудова сучасної конкурентної України неможлива без переосмислення культурної політики як у змістовому, так і у формальному плані. Неможливо творити нову культуру, використовуючи застарілі, ще радянські, методи. Заміна символів, як-от прапорів чи назв вулиць, хоч і важлива, але є лише початковим етапом трансформацій. Повноцінна модернізація вимагає нового мислення – політичного, економічного, правового – а також здатності до дії в умовах постійної змінності.

Суспільство має навчитися приймати нові цінності, долаючи інерцію традиціоналізму. Прийняття соціальних змін повинно стати усвідомленим вибором кожної особи. Звідси – актуальність питання про ідентичність: які ідеї, дух, ідеали та цінності визначають український народ? У чому полягає сенс життя, які орієнтири обирає громадянин, і яку міру свободи він має? Ці питання особливо болісно сприймаються людьми старшого покоління, для яких радянські цінності були фундаментом. Але чи справді всі традиційні цінності потрібно беззастережно відкинути?

Серед суттєвих проблем розвитку політичної свідомості українців можна виділити невизначеність щодо базових цінностей. Часто спостерігається орієнтація на взаємовиключні ідеї, що створює ефект амбівалентності. Наприклад, одночасне прагнення до інтеграції в ЄС та співпраці з росією, підтримка ринкових реформ та, водночас, наполегливість на гарантуванні соціальної рівності призвели до «роздоріжжя», на якому Україна, через невизначеність зовнішньополітичного вектору простриміла десятиліття. Така роздвоєність спричиняє конфліктність у поглядах населення та демонструє

дефіцит політичної культури. Навіть зараз, коли можливо було спостерігати консолідацію сил українців весною 2022 року, з плином часу та сумнівними, більш заангажованими «перемогами» політичного естеблішменту, вододіл позиційних думок у різних суспільних станів значно поглибився. Наприклад, поєднання демократичних ідеалів із недемократичними практиками свідчить про глибоку суперечність у свідомості громадян, що продовжує впливати на політичну ситуацію в Україні.

Аналіз динаміки змін ціннісних домінант населення України за період 2012–вересень 2022 року демонструє важливі трансформації у системі суспільних пріоритетів, що значною мірою відображають соціально-політичні виклики, які постали перед країною, особливо в умовах військової агресії та глибоких суспільних зрушень (див. табл. 3.1) [17, с.92].

Протягом усього десятирічного періоду спостерігається стабільно висока оцінка значущості таких базових цінностей, як матеріальний добробут і міцна сім'я. Обидві категорії демонстрували значення понад 90% з незначними коливаннями. Винятком є різке зниження показника щодо матеріального добробуту у вересні 2022 року до 73,3%, що, ймовірно, пов'язано із переосмисленням життєвих пріоритетів на фоні повномасштабної війни. В умовах загрози існуванню держави матеріальні інтереси тимчасово відступають на другий план.

Натомість цінність державної незалежності України демонструє стійке зростання: з 70,0% у 2012 році до рекордних 97,1% у 2022 році. Така динаміка особливо показова, адже вона відображає глибоку переоцінку значення національного суверенітету в умовах збройної агресії. Незалежність поступово трансформувалася з абстрактного політичного принципу у фундаментальну життєву цінність для переважної більшості громадян. Щоправда, результати опитування КМІС, проведеного у 2024 р. демонструють зниження цієї цифри до 87%. [10].

Аналогічна тенденція простежується і в оцінці важливості демократичного розвитку країни. У 2012 році цей показник складав лише 67,8%, однак до 2022

року він зріс до 94,0%. Це свідчить про зміцнення демократичної культури в українському суспільстві та усвідомлення ролі свободи, прав людини і верховенства права як необхідних умов для національного відродження та протистояння зовнішнім загрозам.[17, с.93]

Узагальнюючи, можна стверджувати, що за десятиріччя українське суспільство зазнало глибоких ціннісних зрушень. Якщо на початку періоду переважали матеріальні та особистісні орієнтири, то до 2022 року в пріоритет вийшли національні та громадянські цінності — державна незалежність і демократичний розвиток. Це свідчить про зрілий процес національної ідентифікації, посилення патріотизму та громадянської свідомості в умовах екзистенційного виклику.

Таблиця 3.1

Динаміка змін ціннісних домінант населення України, % [17, с.93]

Оцінка ступеня важливості

Ключова цінність	2012	2014	2016	2018	2020	2022
Матеріальний добробут	95	92	92	95	91	73
Сім'я	95	95	97	94	93	94
Незалежність України	70	80	82	81	80	97
Демократичний розвиток країни	68	74	75	79	70	94

У період з 2021 по 2023 рік спостерігається істотна трансформація суспільних уявлень про майбутнє України (див. табл. 3.2) [17, с.93]. У 2021 році домінувала песимістична оцінка перспектив: майже 73% респондентів вважали, що ситуація або погіршиться (35,0%), або залишиться без змін (37,9%). Лише 13,2% громадян очікували покращення, а ще 13,9% не змогли дати відповідь. Така структура відповідей відображала атмосферу невизначеності й тривоги перед масштабними загрозами, які ще не проявилися у повному обсязі.

Однак уже в 2022 році, на тлі початку повномасштабної війни, картина докорінно змінилася. Незважаючи на об'єктивні загрози, переважна більшість

респондентів — 76,2% — висловили переконання, що ситуація в країні скоріше покращиться. Частка песимістичних очікувань різко зменшилась до 7,7%, а індиферентних — до 13,1%. Цей парадоксальний сплеск оптимізму в умовах глибокої кризи можна пояснити підвищеним рівнем національної єдності, патріотизму та віри в перемогу, що стали відповіддю суспільства на екзистенційну загрозу.

У 2023 році рівень оптимізму дещо знизився до 66,1%, але він усе ще залишався переважаючим. Водночас зросли частки тих, хто очікує стагнації (19,3%) або погіршення (10,8%). Це може свідчити про накопичення втоми у суспільстві, обумовленої затяжністю бойових дій, соціально-економічними труднощами та зниженням віри у швидке вирішення конфлікту.

Таким чином, результати опитування демонструють не лише зміну настроїв населення, але й глибокі адаптаційні механізми українського суспільства, яке здатне мобілізувати внутрішній ресурс і зберігати віру в майбутнє навіть у найскладніших обставинах. Оптимістичні очікування, що зберігаються на високому рівні, є потенційною опорою для відновлення та розбудови країни у післявоєнний період.

Таблиця 3.2

Результати відповідей на запитання «Що Ви думаєте про майбутнє України?», %

Варіант відповіді	2021	2022	2023
Скоріш за все ситуація буде погіршуватись	35,0	7,7	10,8
Ситуація не буде погіршуватись, але навряд чи і покращиться	37,9	13,1	19,3
Скоріш за все ситуація буде покращуватися	13,2	76,2	66,1
Важко відповісти / Не відповіли	13,9	3,0	3,8

Черговим негативним явищем у політичній культурі воєнного часу є відсутність опозиційності. Опозиційна політична культура здатна виникнути виключно в умовах громадянського суспільства та правової держави.

У стабільно функціонуючій демократії взаємовідносини між владою та опозицією ґрунтуються на постійному діалозі та взаємозалежності, що відображає принцип діалектичної єдності. Демократичні політичні системи вирізняються змагальністю між різними політичними силами, їхніми ідеологічними орієнтирами та світоглядними позиціями. На наше упередження, у межах демократичного устрою конкуренція інституціоналізується через юридичне визнання опозиції як легітимного учасника політичного процесу. Одним із засадничих елементів демократичної політичної культури є визнання можливості ротації влади, що передбачає прихід опозиційних сил до управління державою у результаті виборів. У цьому контексті політична перемога не повинна перетворюватися на інструмент для усунення конкурентів, тоді як опозиція зобов'язана дотримуватися принципів легітимності, визнаючи право правлячої партії на ухвалення політичних рішень, навіть за умови розбіжностей у поглядах.

На жаль, військовий стан (спочатку гібридного АТО, потім повномасштабного формату) «оголив» критичні точки політичної культури України - переважання демагогії, критиканства і популізму. Політична критика не завжди є конструктивною опозиційністю, а подекуди перетворюється на інструмент егоїстичного популізму. Демагогічні риси проявляються через гучні, але пусті обіцянки, уникання реальної співпраці між політичними силами, поширення ідей, неспроможних до реалізації через брак ресурсів. Це сприяє поширенню неконструктивного мислення серед окремих верств населення, що гальмує розвиток здорової політичної культури.

Для подолання цих проблем критично важливо формувати культуру відповідального підходу до політики як серед громадян, так і серед політичних лідерів, забезпечуючи баланс між свободою критики та конструктивною співпрацею різних ідейних сил. Для цього у рамках постійного відкритого діалогу мають тривати обговорення та узгодження позицій з різних питань.

Адже операції російської пропаганди, спрямовані на дискредитацію державних інституцій і деморалізацію населення, поставили перед Україною

виклики збереження інформаційної безпеки та формування власних контрнарративів. Загроза критичному мисленню громадян несе, на нашу думку, загибель нації.

Ось чому важливе питання політичної ідентифікації, котру більшість дослідників неодноразово характеризували на низькому рівні консолідації та зазначали слабку форму ідентифікації в українській масовій політичній свідомості. Виникали серйозні питання щодо відсутності відчуття національної єдності серед громадян, їх недостатнього прагнення до згуртованості задля колективного захисту та добробуту. Нерідко підкреслювалася характерна для українців схильність до індивідуалізму, яка проявляється у прагненні до особистої свободи, проте без належного почуття відповідальності за державність, дисципліну та організованість. Ці негативні характеристики стали однією з ключових причин виникнення «кризи ідентичності» – явища, яке нерідко переслідує транзитні країни в процесі їхнього політичного становлення. Такі кризи здатні системно порушувати функції державних інституцій і завдавати шкоди розвитку країни. В Україні криза ідентичності має глибокі корені, значною мірою пов'язані з так званим «потрійним переходом»: до незалежної держави, ринкової економіки та ліберальної демократії. Однак до цього ми додаємо події останніх десятиліть, які чітко зображають картину того, що невирішені проблеми політичної культури даються взнаки зараз. «Потрійний перехід» став «четвертинним».

Попри ці труднощі, усвідомлення необхідності подолання шкідливих впливів у політичній свідомості було неминучим задля формування конструктивної громадянської позиції. Для цього передбачалося спирання на кілька основних аспектів:

1. Розробка державницької ідеології, яка б дозволила подолати соціокультурні розколи, забезпечуючи гармонійний зв'язок між історичним минулим і сучасністю та об'єднуючи суспільство навколо перспективного бачення майбутнього.

2. Закріплення ідеалів свободи, гідності, патріотизму та відповідальності як ключових політичних і соціальних цінностей.

3. Реформування політичної системи, зокрема через запровадження пропорційної виборчої системи, що сприяла б прозорості влади, соціальній структуризації та громадянській активності.

4. Підвищення професіоналізму політичної діяльності, розвиток культури взаєморозуміння між націями та застосування демократичних підходів у врегулюванні міжетнічних відносин.

5. Впровадження системи широкої політичної освіти, здатної забезпечити громадянам знання про політичні процеси та їх тенденції.

Ці заходи мають стати особливо актуальними в умовах сучасного етапу державотворення, коли на кону стоїть власне сама державність на засадах єдності суспільства та об'єднанням навколо демократичних принципів. Проте найбільший наш виклик постав у результаті повномасштабного вторгнення росії в лютому 2022 року. Незважаючи на жахливі наслідки війни, українське суспільство продемонструвало неймовірну мобілізацію та здатність до самоорганізації. Люди об'єднали зусилля для оборони країни та підтримки один одного, що дозволило Україні протистояти агресії. Проте, ми маємо піклуватися і боротися надалі, так як ця війна на виснаження.

Однією з ключових змін, яка відбулася в політичній свідомості, стала посилена роль громадянського суспільства. Інститути громадського активізму, зокрема волонтерський рух, відігравали важливу роль у забезпеченні гуманітарних потреб і підтримці збройних сил. Громадська самоорганізація суттєво зміцнила довіру суспільства до волонтерів, а блогери й активісти, що перейшли до висвітлення важливих суспільно-політичних тем, посилили ідеологічний фронт протидії пропаганді. Водночас були внесені важливі зміни до законодавства, які спростили діяльність громадських організацій та розширили їхні повноваження.

Особливістю української громадянської активності став розвиток волонтерського руху під час російсько-української війни. Як зазначає

дослідження Центру Разумкова, «волонтерська діяльність у період збройного конфлікту стала соціальним феноменом, що об'єднав усі верстви населення» [14, с. 16]. Волонтерство та самоорганізація стали не лише інструментом підтримки військових, а й важливим механізмом формування соціального капіталу та зміцнення місцевої демократії. Цей феномен дозволяє громадянам безпосередньо впливати на вирішення соціальних проблем, обходячи бюрократію.

Результати соціологічних досліджень, що стосуються рівня довіри громадян до громадських організацій, демонструють низку характерних тенденцій, які тісно корелюють із ключовими суспільно-політичними подіями в Україні (див. табл. 3.3) [18, с.424]. Зокрема, сплески довіри чітко простежуються в періоди значних національних викликів, таких як Революція гідності (2013–2014 рр.), початок збройної агресії Російської Федерації проти України (2014 р.) та повномасштабне вторгнення РФ у 2022 році.

Таблиця 3.3

Рівень довіри громадським організаціям (лютий-березень 2025 р.)
[18, с.424; 22].

Рік	Зовсім не довіряю	Скоріше не довіряю	Скоріше довіряю	Повністю довіряю	Важко відповісти	Баланс довіри/недовіри
2012	18,8	25,1	12,4	1,2	42,4	– 30,3
2013, липень	17,6	23,9	16,3	1,4	40,4	– 24,1
2013, грудень	13,4	25,1	36,1	4,8	20,6	+ 2,4
2014, грудень	13,9	20,9	39,6	4,0	21,5	+ 9,8
2015, грудень	12,8	20,1	38,8	5,7	22,6	+ 11,6
2020	15,6	24,1	41,6	4,3	14,4	+ 6,2
2021	16,5	20,9	39,6	7,4	15,5	+ 9,6
2022, вересень	6,1	14,6	45,4	19,1	14,8	+ 43,8
2023, березень			66%			+ 0,5

2025, лютий-б ерезень			60,5%		-5,5
-----------------------------	--	--	-------	--	------

На основі даних таблиці щодо рівня довіри до громадських організацій в Україні у період з 2012 по 2022 рік простежується чітка динаміка зміни суспільних настроїв, що безпосередньо корелює з політичними та безпековими кризами в країні.

У 2012–2013 роках рівень довіри до громадських організацій залишався низьким: баланс довіри/недовіри був від’ємним (–30,3 у 2012 р., –24,1 у липні 2013 р.). Це свідчить про скептичне ставлення суспільства до неурядових ініціатив, зумовлене насамперед браком прозорості у діяльності таких організацій, недостатнім інституційним розвитком громадянського суспільства, а також впливом пострадянських уявлень про громадську активність.

Водночас після початку Революції гідності наприкінці 2013 року ситуація почала змінюватися: у грудні того ж року баланс довіри став позитивним (+2,4), що є першим свідченням якісного зсуву в громадській свідомості. У 2014–2015 роках спостерігалось подальше зростання довіри, з максимумом у 2015 р. (+11,6), що прямо пов’язано з активною участю громадських організацій у волонтерському русі, допомозі армії та переселенцям у зв’язку з анексією Криму та війною на Донбасі.

Після відносної стабілізації ситуації у 2020–2021 роках баланс довіри залишається позитивним (+6,2 у 2020 р. і +9,6 у 2021 р.), що свідчить про збереження суспільного запиту на громадську участь, хоча темпи зростання довіри дещо сповільнюються.

Найвищого показника довіри до громадських організацій зафіксовано у вересні 2022 року (+43,8). Цей винятковий стрибок є реакцією на повномасштабне вторгнення Російської Федерації: громадські ініціативи стали ключовими у наданні гуманітарної допомоги, евакуації, забезпеченні армії, медичної підтримки тощо. Водночас суттєво зменшився рівень недовіри (до 6,1% – "зовсім не довіряю"), що демонструє безпрецедентний рівень

солідарності та згуртованості українського суспільства в умовах екзистенційної загрози. Таким чином, громадські організації поступово трансформувалися з малозначущого елемента політичної системи на початку 2010-х років у важливого суб'єкта суспільної довіри та взаємодії, що стало особливо очевидним під час кризових періодів новітньої історії України.

Бурхливий розвиток волонтерського руху в Україні після початку повномасштабного вторгнення Російської Федерації став яскравим свідченням високого рівня здатності громадянського суспільства до самоорганізації, ефективної колективної дії та мобілізації у кризових умовах. Масова участь громадян у волонтерській діяльності, а також мільйонні фінансові внески на підтримку Збройних Сил України, продемонстрували не лише безпрецедентну згуртованість населення, а й значне зростання довіри до волонтерських організацій як до окремого суспільного інституту. Такий рівень солідарності, об'єднання навколо спільної мети протистояння зовнішній агресії та підтримки національного спротиву свідчить про зрілість громадянського суспільства і формування політично відповідальної нації (див. табл. 3.4) [15, с.80].

Таблиця 3.4

Рівень довіри волонтерським організаціям (2015–2025 р р.) [15, с.80; 22]
Результати відповіді на запитання: «Якою мірою Ви довіряєте волонтерським організаціям?»

Варіанти відповідей	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2025
Зовсім не довіряю	7,4	5,6	8,9	8,7	7,5	6,6	5,4	2,1	2,8	
Переважаю не довіряю	10,0	12,8	11,7	14,2	11,7	16,4	12,3	5,7	8,4	
Важко сказати	23,4	28,2	23,4	30,9	25,4	39,6	33,6	7,7	5,9	
Переважаю довіряю	44,3	44,2	42,9	39,4	46,3	32,4	41,3	33,0	46,8	80
Цілком довіряю	14,3	9,0	12,8	6,7	9,1	4,9	7,0	51,5	36,1	

Дані свідчать про значну змінюваність рівня суспільної довіри до

волонтерських організацій протягом 2015–2023 років, що відображає вплив соціально-політичних подій на громадське сприйняття цього інституту. У період 2015–2021 років спостерігається поступове зниження показника повної довіри: з 14,3% у 2015 році до 4,9% у 2020-му, на тлі зростання частки респондентів, які не змогли визначитися з відповіддю (до 39,6% у 2020 році). Це може свідчити про певну втому суспільства від постійної волонтерської активності або нестачу комунікації між волонтерами та громадянами.

Водночас, з 2022 року — після початку повномасштабного вторгнення РФ — спостерігається різкий злам тенденцій: рівень повної довіри до волонтерських організацій зростає до рекордних 51,5%, а загальний рівень довіри (сукупність відповідей «переважно довіряю» і «цілком довіряю») досягає 84,5%. Це свідчить про підвищення суспільної легітимності волонтерських ініціатив, їхнє визнання як ефективного механізму мобілізації ресурсів та громадської солідарності у кризовий період.

У 2023 році показники дещо знижуються (повна довіра — 36,1%, загальна довіра — 82,9%), що може бути зумовлено як частковим поверненням суспільства до «воєнної рутини», так і зростанням очікувань щодо результативності та прозорості волонтерської діяльності. Проте загальний баланс довіри залишається високим, що вказує на стабільну суспільну підтримку волонтерського руху як одного з ключових елементів громадянського суспільства в умовах війни.

На тлі таких змін громадянська активність в Україні продовжує відігравати важливу роль у системному реформуванні держави. «Політична солідарність, військова агресія Росії сприяла зростанню політичної підтримки України з боку країн ЄС та інших західних держав», - відзначає Коротянець С. [8, с.48]. Це, у свою чергу, зміцнило зовнішньополітичні позиції України та її прагнення до інтеграції в європейські структури. Політолог Тарас Кузьо наголошує, що «громадянське суспільство в Україні є ключовим чинником у стримуванні авторитаризму і тиску зовнішніх впливів» [9, с. 245]. Особливо важливою є здатність громадських організацій та активістів знаходити

інноваційні механізми для впливу на політичні процеси, що дозволяє збільшувати підзвітність уряду. У результаті громадянська активність стає не лише показником демократизації, а й одним із ключових інструментів її зміцнення.

Протягом трансформаційного шляху, що розпочався після розпаду СРСР, Україна зіткнулася з численними викликами в адаптації своєї політичної культури до нових демократичних реалій. Однією з головних колізій стали регіональні відмінності в політичних підходах. У той час, як Західна Україна демонструвала орієнтацію на європейські демократичні ідеали, Південь і Схід країни залишалися прихильниками патерналістської моделі управління. Ці протиріччя були посилені соціокультурними факторами, зокрема мовним питанням. Як зазначає Володимир Кулик, «російська мова, як спадщина радянського минулого, часто конфліктує з мовною політикою українізації, яка прагне створити новий символічний простір» [11, с.51-52]. Це роздвоєння стало однією з причин політичної поляризації країни, яку активно використовували як внутрішні, так і зовнішні сили.

Різниця між патерналістськими й демократичними тенденціями також проявляється в релігійних і культурних аспектах життя різних регіонів України. На Заході культурно-релігійна традиція нерідко відігравала роль стимулу для громадянської активності і формування незалежних інститутів. Натомість традиційно більш залежні від держави регіони Сходу сприймали демократичні ініціативи як загрозу стабільності. Дослідниця Оріся Луцевич зазначає, що «Помаранчева параноя керманів Кремля – живе і процвітає. Адже багато хто в Білокам'єній переконаний, що кольорові революції та повалення режимів в Україні та Грузії, були організовані та реалізовані саме громадськими організаціями на кошти американських та європейських донорів» [12]. Невирішені конфлікти між цими підходами ускладнили формування єдиного національного політичного курсу, що стало важливим викликом для посттоталітарної трансформації.

Мовна політика залишалася одним із найгостріших інструментів

ідеологічної дискусії в Україні. Процес українізації, розпочатий для зміцнення національної ідентичності, викликав неоднозначну реакцію. Як зазначає Тетяна Журженко, «мовна політика в Україні завжди була сферою боротьби ідентичностей, де роль мови виходить за межі комунікації і стає інструментом політичного самоствердження» [5, с. 193]. У публічному просторі це проявляється через напругу між офіційною позицією української мови як державної та глибоким укоріненням російської в багатьох соціальних та медіа-сферах. Такі протиріччя не лише надають темп розвитку політичної культури, але й можуть ставити під сумнів її загальний вектор.

Для подолання викликів ідейної динаміки в Україні необхідно знайти компроміс між національними прагненнями і збереженням культурно-регіонального різноманіття. Вирішальне значення має розвиток інклюзивного політичного простору, здатного об'єднати громадян незалежно від їхніх мовних чи регіональних вподобань. Тому, на нашу думку, ключ до подолання регіональної дисгармонії полягає в культурній інтеграції, що спирається на рівноправ'я та взаємоповагу. Інтегративна мовна та ідеологічна політика може стати рушієм для стабільного розвитку України в умовах демократичної трансформації.

Згідно зі звітом Razumkov Center, 82% українців у 2023 році підтримали курс на інтеграцію до Європейського Союзу, у порівнянні з 43% у 2005 році. Це свідчить про суттєву зміну в орієнтаціях громадян і зростання довіри до європейських демократичних норм.

Підтримка демократичних ідей також супроводжувалася поступовим зростанням ролі мови як фактору політичної ідентичності. За даними досліджень лише 9,9% громадян у 2023 році назвали російську своєю рідною мовою, порівняно з 20,9% у 2014 році.

Зміни в політичній культурі України після розпаду СРСР є складним і багатовимірним процесом. Коливання між радянським спадком і новими демократичними орієнтирами формують фундамент для осмислення сучасних політичних трансформацій. Хоча виклики залишаються значними, наявні

тенденції демонструють рух до консолідації демократичних принципів і виходу з пострадянської парадигми.

Сьогодні роль громадянського суспільства, яке перейшло від конкуренції з владою до конструктивної співпраці, є надзвичайно важливою. Це свідчить про глибинні трансформації не лише в політичній свідомості, але й у структурі функціонування держави, що відкриває нові можливості для демократичного розвитку України. Воно стало потужним чинником впливу на суспільно-політичні процеси, демонструючи здатність до ефективної мобілізації та управління значними ресурсами. Його учасники, представники різних соціальних верств, оперують накопиченими символічними, соціальними та репутаційними капіталами. Однак на момент 2025 року визначається спад активності взаємодії. Певні конкретні політичні ситуації (як-то «угода про корисні копалини» або сварка у Білому Домі) хитають основи співпраці та провокують недовіру до політичного істеблішменту. Так чи інакше, суспільне гуртування створило ґрунт для істотної зміни каналів відбору політичної еліти, даючи змогу громадянському сектору стати важливим джерелом формування політичного лідерства. Є закономірним після завершення війни в Україні розпочнеться процес трансформації політичної еліти, що торкнеться як її оновлення в ключових державних та незалежних інституціях, так і зміни розподілу впливу між ними.

Війна глибоко вплинула на кожну українську родину, ставши каталізатором змін у суспільстві. У період глибоких криз, як-от війни, перед суспільством постають численні питання, знайти відповіді на які одразу є непросто. Зокрема, ці зміни спричинили перегляд суспільного ставлення до імперських російських наративів і пропаганди, які протягом тривалого часу впливали на політичний дискурс, поведінку громадян і їхнє ставлення до влади.

Після 24 лютого 2022 року було зафіксовано суттєві трансформації у громадянсько-політичній свідомості українців. Наприклад, значна частина суспільства позбулася ілюзій і ностальгії за радянським минулим. За даними соціологічних досліджень, лише 11% респондентів шкодують про розпад СРСР

[13]. Це супроводжувалося завершенням дискусій між реформаторським напрямком, орієнтованим на демократичну європейську Україну, й пострадянським, що базувався на романтизованих поглядах на радянську епоху.

Відбулися також націєорієнтовані зміни у символічному просторі. Російськомовні українці масово переходять на використання української мови, обираючи таким чином культурне дистанціювання від Росії [13]. Зросла підтримка важливих національних постатей, таких як Іван Мазепа, Симон Петлюра та Степан Бандера; переосмислилися традиції святкування 9 травня й ролі ОУН-УПА. Крім того, суспільство краще сприймає перейменування вулиць і демонтаж пам'ятників, пов'язаних із російськими або імперськими символами.

Формується нова українська ідентичність, орієнтована на європейські цінності та відокремлена від російського впливу. Історично різні частини країни, котрі мали протилежні відносини з Європою та росією, відходять від амбівалентності, яка раніше була проявом електоральних і ціннісних розколів між західними та східними областями. Цей дисбаланс значно гальмував розвиток і віддавав простір для культурних і політичних маніпуляцій.

Приводом до глибоких змін став переломний 2014 рік, коли окупація Криму та частини Донбасу остаточно усунула ілюзію "дружніх" відносин із Росією. Повна трансформація у свідомості відбулася після масштабних ракетних обстрілів міст у лютому 2022 року. Ця агресія позбавила українців пастки проросійської пропаганди та руйнівних наративів минулого, сконсолідувавши суспільство у боротьбі за незалежність.

У підсумку можна стверджувати, що процеси, які відбуваються сьогодні в Україні, стимулюють формування нових політичних орієнтирів. Відмова від проросійської залежності, утвердження національно орієнтованої державності та боротьба за свободу стали визначальними рисами сучасної політичної свідомості українців. Цей досвід вплине не лише на громадські настрої, а й на майбутнє формування політичної еліти в країні, спрямовуючи її на втілення стратегії ефективного повоєнного відновлення.

Висновки до третього розділу

У третьому розділі досліджено трансформаційні процеси в політичній культурі українського суспільства під впливом війни з росією, що триває з 2014 року. Акцент зроблено на вивченні змін політичних орієнтацій, рівня громадянської активності, політичної свідомості та ціннісних пріоритетів населення в умовах постійної воєнної загрози. Встановлено, що повномасштабна війна спричинила суттєве зростання національної єдності, консолідацію волонтерських організацій та місцевого самоврядування, а також підвищила рівень політичної свідомості громадян. В умовах екзистенційної загрози відбулося переосмислення ролі держави та участі громадянина в політичному процесі, що свідчить про поступовий перехід від патерналістської до активної громадянської моделі. Крім того, проаналізовано нові виклики для політичної культури, зокрема поляризацію суспільних настроїв, радикалізацію політичного дискурсу, необхідність збалансування між безпекою та демократичними свободами.

Виконання аналітичних завдань у межах цього розділу дозволило підтвердити висновки попередніх розділів про тривалий вплив посттоталітарної спадщини на суспільну свідомість, встановити нові соціально-політичні чинники, які формують сучасну політичну культуру в умовах війни та визначити перспективні напрями розвитку політичної культури, орієнтовані на демократизацію, самоврядування, укріплення ідентичності та правової держави.

ВИСНОВКИ

Формування української політичної культури в умовах посттоталітарної трансформації є складним і багаторівневим процесом, який охоплює різноманітні історичні, соціальні, політичні та культурні аспекти. У цій роботі було зосереджено увагу на аналізі ключових чинників і викликів, що визначають характер і специфіку цього процесу.

Відповідно до завдань дослідження були сформовані наступні висновки:

1. Розкрито зміст поняття «посттоталітаризм», що характеризується спадковістю інституційних і культурних ознак тоталітаризму, але з поступовим переходом до елементів плюралізму, обмеженого демократичного представництва та часткової лібералізації. Встановлено, що посттоталітаризм є перехідною формою політичного устрою, що поєднує залишки авторитарної практики з елементами демократичного управління, на відміну від класичних моделей тоталітаризму чи повноцінної демократії.
2. Систематизовано існуючі дефініції політичної культури та виокремлено її основні компоненти: ціннісно-нормативний, пізнавальний, оціночний, настановний і поведінковий. Зазначено, що політична культура включає знання про політику, здатність до її критичного аналізу, емоційно-ціннісне ставлення до політичних подій та зразки політичної поведінки, що відображають адаптацію індивідів до політичного середовища.

3. Встановлено, що політична культура України пройшла складний шлях трансформації від монолітної до плюралістичної, проте зберігає елементи радянського спадку, що створює внутрішню напругу між демократичними та авторитарними цінностями. Визначено та проаналізовано чинники, що впливають на сучасний стан політичної культури в Україні, серед яких ключовими виступають історико-культурна спадщина радянського періоду, рівень освіти, доступ до медіа, економічна ситуація, а також зовнішньополітичні загрози. Зроблено висновок про амбівалентність політичної культури українського суспільства, в якій поєднуються демократичні прагнення та залишки патерналістських установок.

4. Досліджено динаміку змін політичних цінностей, ідеологічних орієнтацій та рівня громадянської активності в Україні після розпаду СРСР. Встановлено тенденцію до поступової демократизації ціннісних орієнтацій, зростання ролі громадянського суспільства та активізації політичної участі, особливо в умовах кризових подій (Помаранчева революція, Революція Гідності, війна). Простежено що після 2014 року, особливо з початком повномаштабної російсько-української війни, спостерігається якісна трансформація громадянської свідомості: від 70,0% підтримки незалежності України у 2012 році до 97,1% у 2022 році зі зниженням до 87% у 2024 році, та зростання підтримки демократичного розвитку країни з 67,8% у 2012 році до 94,0% у 2022 році. Це засвідчує консолідацію суспільства навколо національних та демократичних цінностей, а також формування нової української ідентичності, орієнтованої на європейський вибір та відмову від російських наративів. Зокрема, підтримка інтеграції до ЄС зросла з 43% у 2005 році до 82% у 2023 році, а частка громадян, які назвали російську мовою, знизилася з 20,9% у 2014 році до 9,9% у 2023 році. Проведене дослідження дозволило зафіксувати зміну поведінкового елементу політичної культури українців та дійти висновку про перехід від підданського типу політичної свідомості до зростання активності. Це проявляється як у конвенційних

формах участі (голосування на виборах, де явка на президентських виборах 2019 року перевищила 62%, підписання петицій), так і в політичному активізмі (масові протести, демонстрації, безпрецедентне волонтерство). Частка українців, які брали участь у політичних акціях, зросла з 3% у 2010 році до 14% у 2021 році. У той же час зафіксовано хвилеподібність політичної активності, що залежить від соціально-економічного стану та рівня довіри до інститутів.

5. Визначено вплив російсько-української війни на формування політичної культури українського суспільства, зокрема активізацію патріотичних настроїв, посилення ідентифікації з державою, підвищення довіри до інститутів безпеки, а також зростання рівня політичної свідомості та участі громадян у волонтерській та правозахисній діяльності. Відмітимо зростання повної довіри до волонтерських організацій з 4,9% у 2020 році до 51,5% у 2022 році, а загальної довіри до 84,5% у 2022 році. Підкреслимо, що попри виклики війни, яка посилила громадянську мобілізацію та довіру до волонтерських організацій, існують і негативні явища, такі як відсутність конструктивної опозиційності, популізм та певне поглиблення розбіжностей у поглядах на тлі затяжної війни. Однак війна із росією стимулювала процеси деколонізації свідомості та консолідації демократичних цінностей у межах нової політичної ідентичності.

Аналіз теоретичних засад посттоталітаризму дозволив виявити основні характеристики цього історичного етапу, серед яких поступовий демонтаж тоталітарних структур, боротьба за нові політичні цінності та поступове впровадження демократичних норм. Посттоталітаризм супроводжується явними суперечностями між залишковими впливами минулого і прагненням до демократизації. Політична культура у цьому контексті виступає як ключовий елемент, що відображає переплетення культурних традицій, ідеологій і моделей політичної поведінки, які формують фундамент політичної свідомості суспільства.

Такий аналіз впливу тоталітарного минулого на українське суспільство демонструє, як глибоко радянська спадщина вкорінилася у свідомість громадян. Усвідомлення політики як виключно "справи влади", низький рівень політичної участі та недовіра до державних інституцій стали характерними рисами багатьох громадян, перешкоджаючи розвитку справді демократичної політичної культури. Проте водночас пострадянський період в Україні виявив і позитивні тенденції, такі як зацікавленість громадян у реформуванні країни та відмову від старих авторитарних підходів.

Після розпаду СРСР українське політичне суспільство зазнало значних змін. Громадянська активність поступово зростала, особливо під час суспільних і політичних криз, які ставали каталізаторами змін. Відбулася еволюція політичних цінностей, зокрема переорієнтація на демократичні ідеї, національну ідентичність та інтеграцію з європейською спільнотою. Проте розвиток політичної культури залишався неоднорідним, із значними відмінностями між різними регіонами країни. Це ускладнювало досягнення загальнонаціонального консенсусу.

Російсько-українська війна, яка триває з 2014 року, суттєво вплинула на сучасну політичну культуру. Війна активізувала громадянське суспільство, посилила національну єдність та сприяла зміцненню демократичних цінностей. Водночас вона поставила перед суспільством нові виклики, пов'язані із забезпеченням безпеки, подоланням кризи та необхідністю адаптації до умов війни. Військовий конфлікт став важливим фактором консолідації навколо ідеї незалежності, але також загострив проблеми соціальної та політичної поляризації.

Таким чином, процес формування української політичної культури відображає складну взаємодію історичної спадщини, соціально-політичних викликів та прагнення суспільства до демократичного розвитку. Політична культура України залишається ареною боротьби між залишковими впливами тоталітаризму та сучасними демократичними прагненнями. Завдання полягає у продовженні демократичних реформ, подоланні наслідків тоталітарного

минулого і підтримці громадянської активності для остаточного утвердження демократичної політичної культури, яка забезпечить стійкий розвиток і консолідацію суспільства.

ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ

1. Arendt Hannah The Origins of Totalitarianism. URL: [The Origins Of Totalitarianism : Free Download, Borrow, and Streaming : Internet Archive](#) (дата звернення: 22.03.2025). С.38-39;40.
2. Elena Cherepanov Understanding the Transgenerational Legacy of Totalitarian Regimes Paradoxes of Cultural Learning. New York: Routledge, 52 Vanderbilt Avenue, 2021. С.56.
3. Gabriel Abraham Almond, Sidney Verba The Civic culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations. URL: <https://dokumen.pub/the-civic-culture-political-attitudes-and-democracy-in-five-nations-9781400874569.html> (дата звернення: 22.03.2025). С.62-63.
4. Juan José Linz. Totalitarian and Authoritarian Regimes. URL: https://books.google.com.ua/books/about/Totalitarian_and_Authoritarian_Regimes.html?id=zn28QgAACAAJ&redir_esc=y (дата звернення: 22.03.2025). С.4-5.
5. Larry Diamond. Democracy's Arc: From Resurgent to Imperiled (Expanded Edition). URL: <https://www.journalofdemocracy.org/articles/democracys-arc-from-resurgent-to-imperiled-expanded-edition/> (дата звернення: 22.03.2025). С.193-201.

6. Marinos Themistocleous, Nikolaos Bakas, George Kokosalakis, Maria Papadaki. Information Systems: 21st European, Mediterranean, and Middle Eastern Conference. Berlin: Springer, 2025. С.43.
7. Olena Nikolayenko. Youth Movements and Elections in Eastern Europe. New York: Cambridge University Press, 2017. С.83-91.
8. Барановська Н.М. Проблеми та підходи до питань українського державотворення в історико-політичній та культурній спадщині періоду Національної революції 1917 – початку 1918 років. Гілея. 2016. Вип. 111 (№ 8). С.48. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2016_111_10 (дата звернення: 31.03.2025).
9. Веденєєв В.О. Теоретичні засади соціокультурного виміру сучасного процесу самоідентифікації громадян України. Дніпро, Науково-теоретичний альманах «Грані». 2014. Вип.17(№6). С.245.
10. [ДИНАМІКА СТАВЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ ДО НЕЗАЛЕЖНОСТІ ТА ДО СВЯТА ДНЯ НЕЗАЛЕЖНІСТЬ (2013-2024 РОКИ. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1427&page=1> (дата звернення:31.05.2025)].
11. Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасній Україні / ред. кол. О. Рафальський (голова), В. Войналович, Л. Нагорна. К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2017. С.51-52;48.
12. Журженко Т. Укріпрайони Європи, кордони Європи: коротка історія постсовєтських кордонів України. Незалежний культурологічний часопис. 2015. № 81. С. 162;16.
13. Журженко Т. Heroes into victims: The Second World War in post-Soviet memory politics. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Zhurzhenko_Tetiana/Heroes_into_victims_The_Second_World_War_in_post-Soviet_memory_politics_anhl.pdf (дата звернення: 22.03.2025). с.536.

14. Інститут масової інформації. с.16.. URL:
<https://imi.org.ua/monitorings>
15. Іщук Володимир. Як змінилися українці та інші громадяни пострадянських країн після розпаду СРСР. URL:
<https://tsn.ua/ukrayina/yak-zminilisya-ukrayinci-ta-inshi-gromadyani-postradyanskih-krayin-pislya-rozpadu-srsr-velike-doslidzhennya-1429023.html> (дата звернення: 22.03.2025). с.80.
16. Коротянець С. Європейська інтеграція як каталізатор модернізації публічного управління в Україні // Україна на шляху до ЄС: виклики та перспективи : матеріали круглого столу до Дня Європи в Україні (Київ, 9 трав. 2024 р.) : / за заг. ред. Л. Г. Комахи, М. С. Орлів, Ю. Г. Рубана. Київ: ННІ ПУДС КНУ, 2024. С.136-137.
17. Кузьо Тарас. Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет / Пер. з англ. Андрія Павлишина. К.: Дух і Літера, 2018. 92-93с.
18. Кулик Володимир. Identity in Transformation: Russian-speakers in Post-Soviet Ukraine. URL:
https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/62293594/Kulyk-Identity_in_Transformation_Russian_speakers_in_Post_Soviet_Ukraine-EAS-201720200306-80208-7bsc6d-libre.pdf (дата звернення: 22.03.2025). с.424-426;22.
19. Кулик Володимир. Ideologies of language use in post-Soviet Ukrainian media. URL:
https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/31827502/Kulyk-lang.ideologies_media-IJSL.2010-libre.pdf (дата звернення: 22.03.2025).
20. Луцевич О. Помаранчева параноя Кремля, або російське громадянське суспільство без громадян? URL:
<https://www.pravda.com.ua/columns/2013/04/18/6988437/> (дата звернення: 23.03.2025).
21. Майже третина українців шкодує про розпад СРСР. Локальна історія. URL:

<https://localhistory.org.ua/news/maizhe-tretina-ukrayintsiv-shkoduie-pro-rozpad-srsr/>

(дата звернення: 21.05.2025). С.136.

22. [Оцінка ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до виборів під час війни, віра в перемогу(лютий-березень 2025р.)URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachi-v-stavlennia-do-vyboriv-pid-chas-viiny-vira-v-peremogu-liutyiberezen-2025r> (дата звернення:31.05.2025)].

23. Політологія: навчальний енциклопедичний словник-довідник для студентів ВНЗ I-IV рівнів акредитації / В.М. Денисенко, О.М. Сорба, Л.Я. н та ін.; за наук. ред. д-ра політ. н. Хоми Н. М. Львів : «Новий Світ – 2000». 2014. С.33.

24. Центр Разумкова Assessment of Public Support for Ukraine’s Euro-Atlantic Integration and Policy Recommendations. URL: <https://razumkov.org.ua/uploads/article/2021-nato-eng.pdf> (дата звернення: 24.03.2025). С.56-121.

25. Шайгородський Ю.Ж. Волонтерська діяльність як форма суспільної мобілізації у відсічі російській агресії. Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія політичні науки. (Жов 2023). С.11.

26. Шайгородський Ю. Ж. Політична культура як чинник розвитку демократичного політичного режиму в Україні. Зміни політичних режимів і перспективи зміцнення демократії в Україні. Київ: ІПенД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2021. С.39-44;426.

27. Шайгородський Ю.Ж. Суспільна мобілізація як зміна ціннісних пріоритетів . Політичне життя. (Жов 2023). С. 88-97.

28. Шайгородський Ю.Ж. Політична участь як чинник формування громадської думки та поведінкових моделей громадян. Політична система України: конституційна модель та політичні практики: монографія. Київ: ІПенД ім. І.Ф. Кураса НАН України. 2023. С.400-445.

29. Шевель О. Чи є вихід? Війни пам'яті у пострадянській Україні в порівняльній перспективі. URL: <https://uamoderna.com/demontazh-pamyati/shevel-memory-wars/> (дата звернення: 23.03.2025). с.63

30. Шишко О.Г. Політичний терор більшовицької влади в Одеській губернії (січень 1918 р. - березень 1922 р.): монографія. Одеса: Освіта України, 2019. 136 с.

31. Янченко А.О. Форми політичної участі: аналітичні підходи до картування партисипації громадян. URL: <https://uamoderna.com/demontazh-pamyati/shevel-memory-wars/> (дата звернення: 21.05.2025).